

DE NIEUWE STEM

jaargang 21 - no. 12
december 1966

maandblad
voor
cultuur
en
politiek

DE NIEUWE STEM

maandblad voor cultuur en politiek

Oprichters: Prof. Dr. N. A. Donkersloot, Dr. O. Noordenbos, Prof. Dr. H. J. Pos, Prof. Dr. J. M. Romein.

Redactie: Marc Andries, Frans de Bruyn, T. Haan (secretaris), Ger Harmsen, Fr. de Jong Edz., J. Kruithof, Anna Muntjewerf, O. Noordenbos, A. J. Vermeersch, W. F. Wertheim.

Redactiesecretariaat: Deijlerweg 123, Wassenaar.

Bijdragen adresseren aan het secretariaat, in drievoud en voorzien van retourporto.

Redactieraad: Prof. Dr. R. F. Beerling, Dr. J. J. Buskes, Mr. G. J. P. Cammelbeeck, Prof. Dr. B. Delfgaauw, Prof. Dr. B. Landheer, Dr. P. J. Meertens, Dr. A. Romein-Verschoor, Dr. Th. van Tijn, Dr. P. Valkenburgh.

UITGEVER

in opdracht van de Stichting tot bevordering van de geestelijke vrijheid:

Drukkerij en Uitgeverij Laverman N.V., Postbus 25, Drachten. Telefoon 05120-2641. Postrekening 801077.

Vertegenwoordiging voor België: Uitgeverij-Boekhandel S. M. Ontwikkeling, Somerstraat 22, Antwerpen. Telefoon 3386 59. Postrekening 383 38.

Administratie: Het abonnement kan uitsluitend ingaan op 1 januari of 1 juli en kost voor Nederland f 19,50 per jaar (f 10,— per half jaar). Voor België Bfr. 295 per jaar. Andere landen f 25,—. Studenten-abonnement resp. f 15,— en Bfr. 237,50.

Betaling van abonnementen, die niet door bemiddeling van een boekhandel besteld zijn, op postrekening 801077 ten name van Drukkerij en Uitgeverij Laverman N.V. te Drachten.

Het aanvragen van proefnummers, auteurs-exemplaren, overdrukken etc. en nabestellingen van vroegere nummers dient bij de uitgever te geschieden.

INHOUD EENENTWINTIGSTE JAARGANG

1966

* poëzie

** verhalend proza

Andries, Marc, Wolkers schrijft de schaamte van zich af

	IV/V	260
Schrijversacties in Vlaanderen	VIII	497
De zondvloed van Le Clézio	IX	563
De liefdes van Borges	IX	565
Marcel van Maele	IX	567
Schrijven, lezen en eten in Vlaanderen	X	627
Jan Gerhard Toonder	X	630
Albert Camus, de balling van het absurde	XI	701
<i>Bolckmans, A.</i> , Geëngageerde literatuur	XII	753
<i>Broekmeijer, M. J.</i> , Over een devaluatie	VIII	478
<i>Burton, Bruce</i> , China's buitenlandse politiek in Azië	VI/VII	377
<i>Buskes, J. J.</i> , De toekomst van het christendom	IV/V	250
<i>Carlier, Bob</i> , Experimenten in socialisme	VI/VII	350
<i>Charles, J. B.</i> , * Gedichten	I	3
<i>Constandse, A. L.</i> , Een dramatische breuk	VI/VII	402
<i>Dekkers, René</i> , Het chinese rechtsleven	VI/VII	329
<i>Delfgaauw, B.</i> , A New Dimension in Political Thinking	XI	698
<i>Donkersloot, N. A.</i> , Leopold en de legende	III	176
'Ondergang'	III	181
Biografische gegevens van —	III	184
Beknopte lijst van afzonderlijk verschenen werken van —	III	187
<i>Emde Boas, C. van</i> , De rol van de psychiater in de family planning	IX	530
<i>Ferguson, Margaretha</i> , Literary Doctrine in China and Soviet Influence, 1959–1960	VI/VII	417
<i>Fokkema, D. W.</i> , zie Tsjou Li-po		
<i>Fortuin, Johanna</i> , Wetten en gewetens — over abortus provocatus	IV/V	197
** Communiceren	VIII	487
** Voorstellingsvermogen	VIII	491
Repliek	XII	716
Repliek	XII	719
<i>Frenkel, F. E.</i> , 'Levensvragen'	XII	728
<i>Haas, J. H. de</i> , en J. H. de — Posthuma, China door een medische bril	VI/VII	318
<i>Holmes, James S.</i> * Three Translations in Memoriam	III	174

<i>Hooning, Th. J., * Vietnam 1965</i>	IV/V	256
Actuele doublethink	VIII	493
Frambozenlimonade in Rusland	IX	557
Oorlog als bestaansmiddel	X	570
<i>Hornstra, Lieuwe, De socialistische markt</i>	I	21
<i>Jacobi Clarissa, ** Een echte Kavalsky</i>	VIII	437
<i>Jacobs, Pszisko, Polen</i>	I	51
In de as zult gij zoeken	I	56
Enkele kanttekeningen bij Simone de Beauvoir	XI	690
<i>Jong, Fr. de — Edz., Partijstrapatsen</i>	XI	633
<i>Jong, Rudolf de, Amsterdam politiestad?</i>	I	13
<i>Jong, Elisabeth de — Keesing, Hoe leefden en leven de vrouwen in China?</i>	VI/VII	338
<i>Kempers, F., Devaluatie in Joegoslavië?</i>	VIII	470
<i>Kirchheiner, H. H., Een Nederlandse tragedie in Stockholm — de zaak Drost</i>	XI	663
<i>Klinkenberg, Wim, Tussen Moskou en Parijs</i>	IX	512
<i>Kok, H. Th., Te onduidelijk</i>	XII	718
<i>Kool, J. E. — Smit, Met u, over u en zonder u</i>	XII	720
<i>Kooyman, P. A., Even preciseren 'Vanter'</i>	VIII	484
<i>Kossman, Alfred, Proeve van dankbaarheid</i>	III	151
<i>Kuiper, K., In memoriam prof. dr. D. Loenen</i>	IX	501
<i>Landheer, B., China en het westen</i>	VI/VII	365
<i>Leembruggen, R. V., * Gedichten</i>	I	12
<i>Marck, W. van der — O. P., Over christelijk ethisch imperialisme en abortus provocatus</i>	XII	722
<i>May, Lizzy Sara, ** De wonderkinderen</i>	IX	547
<i>Meertens, P. J., Mijn ervaring met de provo's</i>	IV/V	258
<i>Meeuwesse, Karel, Anthonie Donker — een herdenking</i>	III	125
<i>Mok, Maurits, * Roeier</i>	III	170
<i>Noordenbos, O., In memoriam Nico Donkersloot</i>	I	1
Een concilie in de twintigste eeuw	I	43
Nico Donkersloot een strijdbaar mens	III	137
De toekomst van het christendom	IV/V	252
Guenter Lewy, de rooms-katholieke kerk en nazi-Duitsland	IV/V	261
Met het oog op het vaticaan	IV/V	265
Acta politica	XII	765
<i>Noort, Jan, Joegoslavië waarheen?</i>	II	78
Replik aan Kempers	VIII	474
Joegoslavië, het vaticaan en zelfbestuur	IX	537
<i>Oversteegen, J. J., Anthonie Donker: klassiek dichter</i>	III	155
<i>Prins, Sonja, * Gedichten</i>	II	107

<i>Rácz, M.</i> , Hongarije na 1956 — veranderingen, problemen	XI	642
<i>Redaktie</i> , Biografische gegevens van N. A. Donkersloot	III	184
Beknopte lijst van afzonderlijk verschenen werken van N. A. Donkersloot	III	187
Ten geleide	VI-VII	269
<i>Reve, Gerard J. M. van het</i> ,		
** Blauwe huzaar met rood hart	I	30
** Romantiek der rode revolutie I	II	65
** Romantiek der rode revolutie II	IV/V	234
** Romantiek der rode revolutie III	VIII	456
** Romantiek der rode revolutie IV	XI	676
** Romantiek der rode revolutie V	XII	740
<i>Sassen, prof. dr. F. L. R.</i> , Een ongedoopte ziel	XII	716
<i>Schipper, Klaas</i> , ** 'Boter, kaas en eieren'	VIII	449
<i>Sluimers, L.</i> , Bruce Grant	VIII	496
<i>Stibbe, Sippora</i> , * Israël I en II	XI	662
<i>Stroman, B.</i> , Nico Donkersloot — ten afscheid	III	171
<i>Tsjou Li-po</i> , ** Een zondag in de commune (vertaling en inleiding van dr. D. W. Fokkema)	VI/VII	304
<i>Tweel, L. H. van der</i> , Brazilië, land van uitersten	II	115
<i>Tijn, Th. van</i> , Bestuurders of politici?	IV/V	208
Twee crises in de nederlandse politiek (1958 en 1966)	XII	705
<i>Vandeloo, Jos</i> , * In een optocht zag ik vaandels	X	569
<i>Velde, Roger van de</i> , ** De dode rebellen	I	5
** Het psychiatrisch onderzoek	II	95
** Mijn geliefde en de liefhebbende dochter	X	594
<i>Vliet, Eddy van</i> , * Gedichten	X	592
<i>Vree, Freddy de</i> , Laurent Veydt	I	58
<i>Vriesland, V. E. van</i> , Een fijn trekje in het postzegelnieuws	I	48
Nico Donkersloot en het PEN-centrum	III	121
<i>Walschap, Bruno</i> , ** Een te klein terrarium	IX	504
<i>Wertheim, W. F.</i> , Devaluatie in Joegoslavië	II	87
Maatschappelijke evolutie	IV/V	216
Overbevolking en onderbevolking in China	VI/VII	284
La Chine surpeuplée — Tiers Monde affamé	VI/VII	423
The First Years of Yangyi Commune	VI/VII	428
Die chinesische Volkskommune, im 'Grossen Sprung' und danach	VI/VII	430
A Curtain of Ignorance	VI/VII	431
Soviet Scientist in China	VI/VII	433
Antwoord aan enkele Joegoslavofielen	VIII	479

Van roddelpraat en literatuur	IX	562
Mensen in de koude oorlog	X	616
Democratie in debat; Aspecten van de koude oorlog	X	621
Wijsgerig-sociologische verkenningen	XI	700
Zürcher, E., Transformatie en traditie — enige sinologische reisindrukken	VI/VII	270

BESPROKEN BOEKEN

- Acta Politica* (XII, 765).
Milo Anstadt, *Polen — Land, Volk, Cultuur* (I, 51).
Aspecten van de koude oorlog (X, 621).
R. F. Beerling, *Wijsgerig-sociologische verkenningen* (XI, 700).
Ch. Bettelheim, J. Charrière & H. Marchisio, *La construction du socialisme en Chine* (VI/VII, 350).
Max Biehl, *Die chinesische Volkskommune, im 'Grossen Sprung' und danach* (VI/VII, 430).
Jorge Luis Borges, *Essais* (IX, 565).
Isabel and David Crook, *The First Years of Yangyi Commune* (VI/VII, 428).
René Dumont, *La Chine surpeuplée — Tiers Monde affamé* (VI/VII, 423).
D. W. Fokkema, *Literary Doctrine in China and Soviet Influence, 1959–1960* (VI/VII, 417).
Frederick Franck, *Met het oog op het vaticaan* (IV/V, 264).
Bruce Grant, *Indonesië* (VIII, 496).
Felix Greene, *A Curtain of Ignorance* (VI/VII, 431).
Mikhail A. Klochko, *Soviet Scientist in China* (VI/VII, 433).
Morvan Lebesque, *Albert Camus* (XI, 701).
J. M. G. Le Clézio, *Le déluge* (IX, 563).
Guenter Lewy, *De rooms-katholieke kerk en nazi-Duitsland* (IV/V, 261).
Marcel van Maele, *Kraamanijs* (IX, 567).
Mihajlo Mihajlov, *Gesprekken met moderne russische schrijvers* (IX, 557).
R. Nieuwenhuijs, *Van roddelpraat en literatuur* (IX, 562).
Szukajcie w popiolach (In de as zult gij zoeken) (I, 56).
William J. Thorbecke, *A New Dimension in Political Thinking* (XI, 698).
Jan Gerhard Toonder, *Opstaan op zaterdag* (X, 630).
P. Valkenburgh, *Mensen in de koude oorlog* (X, 616).
Id. (red.), *Democratie in debat* (X, 621).
Laurent Veydt, *Het lichamelijk onderscheid* (I, 58).
E. R. de Winter, *Abortus provocatus* (XII, 73).
Jan Wolkers, *Terug naar Oegstgeest* (IV/V, 261).

TWEE CRISES IN DE NEDERLANDSE POLITIEK
(1958 en 1966)

De geschiedenis herhaalt zich natuurlijk nooit, waarom zou ze. Toch ligt het voor de hand de crisis in de Nederlandse politiek die openbaar werd door de val van de regering-Cals te vergelijken met de crisis van het eind van 1958, toen de laatste regering-Drees ten val kwam. Overeenkomsten genoeg. Beide malen werd een regering met P.v.d.A.-deelname tot voortijdig aftreden gedwongen; beide keren kwam Beel opdraven voor het ter wereld helpen van een tussenregering, gering van omvang en zoveel mogelijk samengesteld uit de reeds zittende niet-P.v.d.A.-ministers; in beide gevallen had dat overgangskabinet o.a. de taak de Tweede Kamer te ontbinden en vervroegde verkiezingen uit te schrijven.

Ook in de voorgeschiedenis van de crises is veel overeenkomstigs. 1958 was, evenals 1966, een jaar van Staten- en gemeenteraadsverkiezingen; toen zowel als thans kreeg de P.v.d.A. daarbij grote verliezen te incasseren, die duidelijk maakten dat deze partij in het parlement flink oververtegenwoordigd was. Reeds dat feit moedigde de coalitiepartners van de P.v.d.A. aan om de breuk en vervroegde verkiezingen te forceren.

Tot zover enige formele overeenkomsten. Men vindt ook overeenkomst in wat dieper liggende zaken. Geruime tijd vóór het uitbreken van elk van beide crises was de lust om aan de coalitie vast te houden zowel bij de P.v.d.A. als bij haar burgerlijke regeringspartners al verminderd, met name door moeilijkheden met de achterban: bij de socialisten vooral moeilijkheden met de vakbeweging, bij de anderen moeilijkheden met de werkgevers- en boerenverbonden. In 1958 had de vakbeweging — ook het N.V.V. — zich tegen bestedingsbeperkende maatregelen, door het laatste kabinet-Drees in zijn ontwerp-begroting voorgesteld, gekeerd (rede van N.V.V.-voorzitter Van Wingerden van

19 september 1958). Voor de Kamerfractie van de P.v.d.A. ontstond toen de levensgrote moeilijkheid, om noch de vakbeweging, noch de gevierde socialistische bewindslieden te desavoueren. Burger stelde op een centrale Fakkeldragersdag te Utrecht zeven eisen, die nogal scherp waren (22 november 1958). Die eisen werden door hem niet in de Kamer gesteld, maar daarbuiten: een voorzichtige politiek om de rechtstreekse botsing tussen fractie en ministers voorlopig te vermijden. De rechtse krachten grepen de eisen van Burger aan om de crisissfeer te versterken.

Op eigen houtje waren die rechtse krachten – vertegenwoordigers van het bezit, van de gevestigde belangen – toch al met een offensief bezig. Onder andere dwongen zij de toenmalige minister van landbouw, Vondeling, tot het tijdelijk maken van de prijsbeheersing van landbouwgronden, zeer tegen zijn zin. Het offensief werd ook toen geleid door de grote meerderheid van de katholieke Kamerfractie.

Ook in de loop van 1966 was de vakbeweging in oppositie gekomen tegen de voorgenomen sociaal-economische politiek van de regering: de poging de loonstijging binnen enge grenzen te houden, de belastingpolitiek. Ook nu werd de Kamer-fractie der P.v.d.A. voor een moeilijk dilemma – vóór Vondeling zou zijn tegen het N.V.V., en omgekeerd – gesteld. Ook nu was men getuige van een scherp offensief van rechts, van de kant van de bezitters tegen de regering: werkgeversverenigingen, de bankiersvereniging, boeren- en tuindersorganisaties weerden zich. Ook nu speelde Vondelings wens om bepaalde grondprijzen onder controle te krijgen een rol.

Maar er zijn verschillen. In 1958 lag het N.V.V. duidelijk achter bij de toenmalige K.A.B. (sindsdien omgedoopt tot N.K.V.) en bij het C.N.V. waar het erom ging in de omstandigheden van grote werkgelegenheid vakbondspropaganda te maken. Het N.V.V. had het langste vastgehouden aan de geleide loonpolitiek, die bijna tot dogma verheven was. Het N.V.V. werd samen met de P.v.d.A. het meest verantwoordelijk geacht voor de bestedingsbeperking van 1956-1957. De burgerlijke partijen en de beide confessionele vakcentralen ijverden daarentegen reeds

langer voor een 'vrijere loonpolitiek'. Op zichzelf zat daarin veel demagogisch, omdat men er zich wel voor wachte voor echt vrije loonvorming te pleiten. Wat dat 'vrijere' inhield was onduidelijk en de pogingen, sindsdien ondernomen om elk jaar weer een nieuw 'loonpolitiek systeem' uit te dokteren, verraden de onmogelijkheid om op een station halfweg tussen de geleide loonpolitiek en de vrije loonvorming halt te houden. Maar die demagogie sloot wel degelijk aan bij het verlangen der arbeiders om af te komen van de betutteling op loongebied en van de van overheidswege uitgeoefende loondruk. De P.v.d.A. en het N.V.V. hadden het aanzien van de organisaties van de bestedingsbeperking voor de werknemers gekregen. Zozeer raakten zij achterop, dat K.V.P. en A.R., K.A.B. en C.N.V. de breuk in de regeringscoalitie zonder veel risico voor moeilijkheden ter linkerzijde konden doorzetten.

Nu, in 1966, loopt het N.V.V. niet meer achter bij de andere 'erkende' vakcentralen. Integendeel. Het heeft zich in de tijd van de P.v.d.A.-oppositie gewend aan de situatie op de arbeidsmarkt, in de sociale strijd en in de politiek, die het tot voorstander van een steeds vrijere loonpolitiek moest maken. Ook toen de P.v.d.A., geholpen door de moeilijkheden rondom het radio- en TV-'bestel', in het voorjaar van 1965 weer regeringspartij werd, bleef het N.V.V. 'in de oppositie': er is geen sprake geweest van zo sterke binding aan een kabinet-met-P.v.d.A.-deelname als tussen 1946 en de zomer van 1958 het geval was geweest.

Maar ook de P.v.d.A. was niet meer geheel dezelfde als in 1958. Zij had een oppositiekuur doorgemaakt. In de eerste jaren na eind-1958 overwoog duidelijk genoeg de neiging, om zich 'aanvaardbaar' te maken bij de K.V.P. voor een nieuwe coalitie. Interne oppositie werd op aandrang van katholiek-politieke zijde teruggedrongen: men dwong het Sociaal-Democratisch Centrum zich te ontbinden. Men wijzigde het beginselprogramma door het veel minder socialistisch te maken. Maar later, toen Vondeling voorzitter van de Tweede-Kamerfractie was geworden, werd de P.v.d.A. meer een werkelijke oppositiepartij. Geholpen door ergernis-verwekkende of kleurloze kabinetten van het Marijnen-type, geholpen ook door de huwelijksverwikkelingen van Irene, begon dat aardig in te slaan.

Veel van dat oppositionele was oppervlakkig omdat het de werkelijk grote vraagstukken van internationale en nationale politiek niet of nauwelijks beroerde. Maar terwijl de P.v.d.A. tegen 1958 wel ongeveer uitgeregeerd was geraakt omdat ze nauwelijks een reële eigen inbreng in het Regierungsprogram of -beleid meer had, werd in de tijd van de oppositie toch een soort van nieuwe ideologisch-politieke basis gewrocht. Deze vond een belichaming in de persoon van Den Uyl en in zijn slagzin 'de kwaliteit van het bestaan' (1963). De teneur ervan is dat méér geld beschikbaar moet komen voor allerlei collectieve voorzieningen (woningbouw en aanvullende zaken van stadsontwikkeling, planmatige milieuverzorging, verkeersvoorzieningen enz.). Dat sluit zeker aan bij socialistische collectivistische sentimenten, zonder daarom wezenlijk socialistisch te zijn daar het geen aantasting van de economische machtsstructuur inhoudt; het sluit ook aan bij de gevoelens van brede groepen consumenten omdat inderdaad een achterstand in de collectieve voorzieningen is gegroeid (overigens een verschijnsel dat zich permanent voordoet gezien de technische ontwikkeling en de toename der bevolking, maar dat in tijden van langdurige goede conjunctuur extra scherpe vormen aanneemt).

Dubieus voor de P.v.d.A. is het 'kwaliteit'-programma toch. Het vereist immers grotere belastingopbrengsten en dat is weinig populair bij een belangrijk deel van het publiek, waarin de 'kwaliteit' en de 'leefbaarheid' het overigens wel doen. Vandaar dat de meerderheid der P.v.d.A.-fractie in de Tweede Kamer, hoewel nog in de oppositie, toch maar voor de verlaging van directe belastingen stemde, hoezeer dat ook in strijd was met de eigen opvattingen omtrent de overheidstaken en de rechtvaardige verdeling van de lasten, hoezeer dat ook in eigen rijen tegenstand wekte. Dubieus voor de P.v.d.A. is het programma-Den Uyl ook om een andere reden: het veronderstelt méér afroming van het nationaal inkomen ten behoeve van de overheidsuitgaven, een afroming die *in de bestaande economische en politieke krachtsverhoudingen* alleen te verkrijgen valt door verhoging van indirecte belastingen en systematische beperking van de loonstijging: offers dus van de economisch zwakken. Het

N.V.V. is zich daarvan zeer wel bewust; het bewaarde, zoals gezegd, tot het kabinet-Cals een veel grotere afstand dan tot vroegere kabinetten-met-P.v.d.A.-deelname.

Toch betekende dit 'kwaliteit-van-het-bestaan'-program dat de P.v.d.A., toen het kabinet-Cals gevormd werd, opnieuw een reële inbreng in het regeringsprogram had. Dat bleek vooral uit de poging van Den Uyl om een belangrijk deel van eventuele olie- en aardgasopbrengsten uit de Noordzee te reserveren voor versterking van de overheidsfinanciën. Het bleek ook uit de voorbereiding van een wetsontwerp om prijsopdrijving van gronden, die nodig zijn voor planmatige stadsuitbreiding enz. te voorkomen. Daar het kabinet-Cals voor het overige eerder een a-sociale dan een sociale politiek voerde (belastingen, neiging tot loonstop of -beperking, bezuiniging op studie-beurzen), moet men aannemen dat vooral deze punten het offensief van rechts ontketend hebben dat tot de 'nacht van Schmelzer' leidde. Van de kant van geïnteresseerde belangengroepen was dat duidelijk genoeg; de K.V.P.-Kamerfractie moest uiteraard een andere stok vinden om de rode hond uit het kabinet te slaan. Nu dit eenmaal gebeurd is staat de P.v.d.A. toch sterker dan in 1958; toen stond ze vrijwel met lege handen in de oppositie, nu heeft ze een ander beeld, dat van de 'kwaliteit', — hoe dubieus dat ook in sommige opzichten kan uitwerken.

Dat het N.V.V. en de P.v.d.A. nu sterker staan dan aan het einde van 1958 blijkt ook uit de reacties in katholieke kring op de val van de regering-Cals. In 1958 kon de katholieke vakbeweging nog gemakkelijk vrede hebben met het verdwijnen van Drees c.s. uit de regering, aangezien zij toen aansluiting had bij de agitatie voor een 'vrijere' loonpolitiek. Nu ontstond er in katholieke vakbondskringen een kleine storm en werden uit dat milieu stemmen gehoord die pleitten voor een aparte katholieke arbeiderspartij, voor stemmen op de P.v.d.A., voor het losser maken van de band tussen N.K.V. en K.V.P., enz. De crisis werd ook minder gemakkelijk overwonnen: Schmelzer slaagde niet, Beel en Zijlstra konden uiteraard Cals niet inregistreren in het overgangskabinet, maar ook Bogaers liet het nu afweten. Eind 1958 was het gesmeerder gegaan: de

niet-P.v.d.A.-ministers vormden toen zonder veel omslag een rompkabinet onder een nieuw hoofd. De kabinet-crisis van 1966 maakte een crisis van de K.V.P. openbaar, en wel één langs klasselijnen: de katholieke arbeidersorganisaties tegenover de vertegenwoordigers van de belangen der bezitters, in de K.V.P.-instanties uiteraard de grote meerderheid. Ook al wordt de soep niet altijd zo heet gegeten als hij wordt opgediend, het maakt de K.V.P. in de komende verkiezingsstrijd natuurlijk toch kwetsbaarder.

Er is meer. In 1958 stond het mandement (in 1954 uitgevaardigd) nog overeind. Het is nu herroepen en er is geen sprake van een nieuw mandement om de katholieke politieke eenheid in K.V.P.-verband praktisch verplicht te stellen. De ontwikkeling onder katholieke geestelijken en andere gelovigen is nu zo ver voortgeschreden dat het onmogelijk wordt, en ook onwenselijk wordt geacht, om de politieke kudde met de kromstaf op één hoop te drijven. Dieper gaande sociale processen liggen daaraan ten grondslag, zoals de langdurige hoogconjunctuur die ook de bevolking van Noord-Brabant en Limburg materieel en geestelijk mobieler heeft gemaakt en heeft meegeholpen haar isolement te doorbreken.

Verder, er behoeft nauwelijks aan herinnerd te worden, is er nog een ander groot onderscheid tussen 1958 en 1966. 1966 was een in Nederlandse verhoudingen uitzonderlijk roerig jaar, speciaal op de openbare weg in Amsterdam. Het is niet de bedoeling, hier de kroniek der gebeurtenissen, met als hoogtepunten 10-19 maart en 13-14 juni te geven of er de achtergronden van te belichten. Er zij in dit verband slechts aan herinnerd, dat alle gevestigde partijen niet alleen hun greep op een geëngageerd en actief deel van de jeugd verloren hebben, maar dat dit zich zelfs tegen deze instanties richt. De situatie werd bijzonder explosief (althans voor Nederlanders, die de laatste jaren weinig gewend waren) toen op 13 en 14 juni een deel van die arbeiders, die nooit in de 'erkende' instanties geïntegreerd waren, demonstreerde en deze actie in de praktijk min of meer kwam samen te vallen met die van een deel der bedoelde jongeren.

In 1958 was van dit soort dramatische zaken geen sprake. Nu vallen zij samen met een slepende maar duidelijke crisis van de traditionele politieke formaties. Over de K.V.P. spraken wij reeds en wij zagen dat deze partij bij de hernieuwde breuk met de P.v.d.A. bepaald zwakker staat dan in 1958, bij de eerste breuk, het geval was geweest. Maar ook de P.v.d.A., die nu tegenover de K.V.P. sterker staat dan toen, is niet aan de vertrouwenscrisis ontkomen. Zij heeft dat zonder twijfel mede te wijten aan haar deelname aan de regering-Cals, waardoor zij medeverantwoordelijk werd aan een groot aantal zaken die slecht vielen bij vele jongeren en ouderen, zonder dat van haar positieve inbreng in het regeringsprogram voorlopig nog veel bleek. Duidelijker dan in de laatste tijd vóór het kabinet-Cals bleek zij weer deel van de 'establishment'. Goodwill die gewonnen was door haar houding in de affaire van Irene en de Carlisten ging weer verloren door haar houding bij het huwelijk van 10 maart te Amsterdam. De brief van Nederhorst illustreerde alleen maar een typische P.v.d.A.-houding: 'eigenlijk' zijn we tegen maar we stemmen voor.

De vertrouwenscrisis, waarin ons hele 'systeem' van grote politieke partijen is geraakt, bleek zonneklaar bij de Staten- en raadsverkiezingen van dit voorjaar. De aantasting der overgeleverde politieke structuren maakt steeds meer kiezers vrij van hun traditionele bindingen: dat is trouwens een tautologie. De opkomst van de Boerenpartij, de verkiezingswinst van de P.S.P. en de verkiezing van een Provo in de Amsterdamse raad zijn hiervan tekenen. Er is een vlottende kiezersmassa ontstaan, waarvan een belangrijk deel voorlopig toegankelijk is voor rechtse demagogie. Dat is ten dele een onvermijdelijk verschijnsel. Het is in zekere mate te pareren door een duidelijke, linkse en oppositionele politiek van de grote partij die zich socialistisch noemt; bij ontstentenis daarvan voor een geringer deel door de P.S.P.

Dat brengt ons dan tot de behandeling van de recente onrust in de P.v.d.A. Deze is groter en manifesteert zich duidelijker dan in 1958 via het Sociaal-Democratisch Centrum het geval was geweest. Toen was het vooral de druk

van de vakbeweging, een logge en onpersoonlijke druk, die de P.v.d.A. tot eisen aan het laatste kabinet-Drees dwong. Die druk bestaat ook nu. Maar nu is er binnen de P.v.d.A. een nieuwe en vrij omvangrijke politiek-oppositionele tendentie ontstaan. Ze noemt zich Nieuw Links en presenteerde zich publiekelijk door de bestseller *Tien over rood*. Uiteraard gaat de ontstemming die aan deze groep het aanzien gaf al verder terug, maar hij formeerde zich toch pas na de denderende verkiezingsnederlagen van dit voorjaar en de grote successen, bij dezelfde gelegenheden, van de partij van 'boer' Koekoek. Deze omstandigheden en het groeiende non-conformisme van een deel der geïnteresseerde jongeren verklaren veel van het succes van de nieuwe groep. Maar dat niet alleen: ook de aard van de opvattingen, neergelegd in *Tien over rood*, draagt daartoe bij. De auteurs daarvan sluiten namelijk aan bij datgene, wat in de P.v.d.A. de laatste jaren geleraard werd; wat zij de partijleiding en de Kamerfrakties verwijten is onder meer dat zij het 'kwaliteit-van-het-bestaan'-programma niet consequent hebben gebracht en zeker niet consequent hebben trachten uit te voeren in de nieuwe regeringsperiode onder Cals. Zij trekken de lijn door, zonder angst voor het afsnijden van coalitiekansen in de naaste toekomst. Heeft de overheid meer geld nodig voor een program van collectieve voorzieningen? Behoeft zij meer greep op de economie ter wille van hetzelfde program? Dan nationalisere men de grond, de exploitatie van bodemschatten, het bankwezen. Men verhoog de belastingdruk op grote inkomens drastisch, men verhoog de successierechten zodanig dat de te vererven grote vermogens bijna geheel aan de staat zullen vervallen. Dat is radicaal, maar dan op pragmatische, op technocratische manier. Oprecht betogen zij dat zij niet uitgaan van het socialistische theoretische erfgoed. Enkele van de voorgestelde maatregelen zouden de kapitalistische maatschappijstructuur geheel oplossen; het besef dat deze alleen via een sociale revolutie zouden zijn af te dwingen blijkt niet te bestaan; evenmin uiteraard het besef, dat enkele minder vergaande eisen die gevestigde belangen aantasten, hoewel zij op zichzelf onder het kapitalisme mogelijk zijn, in elk geval verscherpte sociaal-politieke

strijd vereisen om kans te maken op verwezenlijking.

Maar de opstellers van *Tien over Rood* denken evenmin als de partijleiding in termen van sociale of klassenstrijd, laat staan van revolutie. Zij denken, zoals gezegd, technocratisch en verder in termen van verkiezingen en het parlement. Als goede technocraten, hoewel van de radicale soort, wijzen zij de niet-gereguleerde sociale strijd af; geheel in de lijn van Den Uyl — die er zich als politicus echter wel voor wacht om dat zó te zeggen — willen zij de loonpolitiek gecentraliseerd zien in handen van de regering onder controle van het parlement, en dus gebracht buiten de sfeer van de vakbondsstrijd.

Het is begrijpelijk dat sommigen uit de kring van Nieuw Links in Den Uyl ook min of meer hun man zagen, al is deze wars van hun radicalisme en teveel partijpoliticus om openlijk tegen de voornaamste bestaansgrond van de vakbeweging te ageren. Veel beter sluiten zij aan bij dr. De Galan, Den Uyls opvolger als directeur van het wetenschappelijk bureau der P.v.d.A., de dr. Wiardi-Beckmanstichting. Het is ook niet te verwonderen dat het basisprogramma *Socialistisch Bestek 1967* der P.v.d.A., door dit bureau voorbereid, nogal wat bevat dat in de richting gaat van *Tien over Rood*, al is dat veel voorzichtiger, al ontbreekt zelfs elke verwijzing naar loonpolitiek in dat *Bestek*.

Ook in andere opzichten sluit Nieuw Links aan bij datgene, wat de P.v.d.A. al sinds jaren zelf propageerde. Zo bijvoorbeeld inzake het Atlantisch Pact: dit dient volgens de officiële partij-opvatting en trouwens volgens de hele 'Atlantische ideologie' ter verdediging van de westerse democratie en tot handhaving van de vrede. Nieuw Links neemt dat au sérieux en eist dat het Bondgenootschap deze geproclameerde uitgangspunten ook waar maakt. Portugal moet eruit, het Pact moet een werkelijke vredespolitiek voeren. Ook hierin zijn de auteurs van *Tien over rood* oprecht 'ondogmatisch' en op een heel speciale manier pragmatisch: zij sluiten aan bij de bestaande (onjuiste) opvattingen, maar willen die dan ook toegepast zien. Het spreekt vanzelf dat dit een korte weg is naar succes, korter dan die van de principiële kritiek op het Pact zelf.

Evenwel, hierboven noemden wij de 'kwaliteit'-ideologie voor de P.v.d.A. een dubieuze zaak, althans indien deze

vertaald moet worden in de sociaal-economische politieke praktijk. Dat geldt in één opzicht nog meer voor haar consequentere vertolking, zoals gebracht in het sociaal-economisch deel van *Tien over rood*. Het kaderorgaan van het N.V.V., *De vakbeweging*, heeft zich uiterst vijandig uitgelaten over het voorstel om terug te keren tot de geleide loonpolitiek. Dit punt bleek ook binnen de P.v.d.A., waar pro-vakbondsgevoelens sterk leven, volstrekt 'onhaalbaar'. In de voorbereiding van het Buitengewoon Congres van de P.v.d.A. van 11 en 12 november ging het voorstel om te streven naar wettelijke vaststelling van de maximumlonen ras de mist in. Wat overbleef was een motie, door bijna de hele federatie-Amsterdam ondersteund, die wel het woord 'inkomenspolitiek' bevatte, maar die alleen maatregelen voorstelde tot optrekking der minimuminkomens en tot een sociale belastingpolitiek. Niemand was daartegen, links niet, rechts niet, de vakbeweging niet en Nieuw Links niet, en allerminst het partijbestuur dat de motie overnam.

Nieuw Links heeft het punt van de door de overheid vast te stellen loonhoogte voorlopig niet verder gepousseerd, althans niet op dit congres. Het was reeds eerder duidelijk en is ook nu in de praktijk gebleken, dat het deze stroming niet alleen isoleert van de vakbewegings-functionarissen (wat velen der Nieuw-Linkers wellicht koud laat), maar ook van de massa der vakbondsarbeiders en vele partijkaders en -leden, wat hen niet koud zou mogen laten. Overigens, zolang zij vooral de ongelijke inkomens- en vermogensverdeling aanklagen en een pleidooi voeren voor meer gelijkheid in deze sfeer, zonder daarbij het punt van de geleide loonpolitiek expliciet naar voren te brengen, kunnen zij op ruime sympathie rekenen. Deze kwestie leeft in brede kringen, onder de arbeiders en tal van anderen, tot ver buiten de P.v.d.A. In de nadruk die zij daarop leggen verschillen zij van het officiële P.v.d.A.-programma, dat weliswaar nooit aan deze kwestie voorbij gaat, maar dat daarin feitelijk alleen maar demagogisch is. Wat in de sociaal-economische opvattingen van *Tien over rood* het blijvend succesvolle zal blijken — al of niet met toestemming van de auteurs van het desbetreffende gedeelte van het boekje — is zeker niet het

tegen de vakbeweging gerichte punt van de loonvaststelling van regeringswege, maar de aanval op de bezitsprivileges en de nationalisatiewensen. Dat is althans de mening van het blad *Links*, waaraan de schrijver van deze regels verbonden is en welks redacteurs zich mede in de P.v.d.A., vóór, op en na het Buitengewoon Congres, niet onbetuigd hebben gelaten.

Rest ten slotte de vraag naar de naaste toekomst. In het politieke: de vraag naar de vermoedelijke verkiezingsuitslag van 15 februari en de daarop volgende kabinetsformatie. De P.v.d.A., de nederlagen tijdens het meeregeren met Cals alweer half vergeten, voelt dat zij de wind in de zeilen heeft gekregen, eerst door het blazen van de K.V.P.-fractie in de nacht van Schmelzer, vervolgens door de 'bestedingsbeperkende' maatregelen van Zijlstra. Misschien gaat dit optimisme te zeer voorbij aan de vertrouwenscrisis van vele kiezers in alle grote, traditionele partijen. Maar ten dele althans lijkt het verkiezingsoptimisme gerechtvaardigd.

Het is wel zeker, dat de P.v.d.A.-leiding en de nieuwe lijstaanvoerder, Den Uyl, hopen op een zodanige verkiezingswinst, dat de K.V.P. zich toch weer verplicht zou voelen een kabinet met (o.a.) de P.v.d.A. te vormen. Het zou, gezien de 'dubieuze' kanten van het programma-Den Uyl de beste voorbereiding zijn tot toekomstige nieuwe nederlagen. Maar het lijkt momenteel niet waarschijnlijk dat de P.v.d.A. werkelijk op korte termijn op een nieuwe ommezwaai van de K.V.P.-politici kan rekenen. Evenwel, wat niet is kan komen, al kan het jaren duren. Ten slotte past het programma-Den Uyl, hoewel het de financiële positie van bepaalde gevestigde machten enigszins aantast, in een soort van technocratisch neo-kapitalisme, dat ook in Nederland op de lange duur meer kansen zou kunnen krijgen. Maar zelfs voorzichtige voorspellingen voor de langere termijn zijn nauwelijks te doen, daar veel afhangt van de ontwikkeling van de vakbondsstrijd, van de internationale conjunctuur en van andere moeilijk voorspelbare factoren, zoals de ontwikkeling van de internationale politieke verhoudingen.

Het artikel 'Wetten en gewetens' van Johanna Fortuin in het april/mei nummer van De Nieuwe Stem heeft een aantal reacties uitgelokt die de redactie hieronder afdruckt. Het verheugt de redactie deze discussie — althans voorlopig — te kunnen besluiten met de bijdragen van dr. W. van der Marck en Mr. F. E. Frenkel.

EEN ONGEDOOPTE ZIEL

26 juli 1966.

Mijne Heren,

In uw tijdschrift, XXI, nr. 4-5, april-mei 1966, schrijft mevrouw Johanna Bouwmeester-Fortuin:

'Het standpunt van de katholieke kerk hierin (inzake het opwekken van abortus) is, dat een kindermoord, waarbij een gedoopt kind het leven verliest, een minder grote zonde is dan het opwekken van een abortus, omdat daarbij een ongedoopte ziel wordt gedood (sic: F.S.) en dus aan de eeuwige verdoemenis uitgeleverd. Het gedoopte, dode kind kan in de hemel komen, zijn transcendentale belangen worden door de moord niet geschaad.'

Dit is klinkklare nonsens en ik vraag mij af, waar de schrijfster die vandaan gehaald heeft. Zoudt u zo goed willen zijn, haar daaromtrent enige opheldering te vragen en die c.q. met een rechtzetting te publiceren?

Met de meeste hoogachting,

Prof. dr. F. L. R. Sassen.

Augustus 1966.

Hooggeleerde Heer,

Voor de weergave van het standpunt van de r.k.-kerk heb ik mij gebaseerd op H. R. Diem (D) en één der belangrijkste passages voor dat standpunt wordt gevonden, zoals ook in het artikel vermeld werd, op pagina 52 van dit boek, dat uit 1952 dateert:

Die der Liebesfrucht innewohnende Seele ist, wie jede zur Welt kommende Seele, mit der Erbsünde belastet. Die Abtreibung beraupt damit die Frucht

nicht nur ihres eigentlichen Lebens; sie nimmt ihr auch die Möglichkeit, durch die Taufe des ewigen Lebens teilhaftig zu werden. Die Seele des Fötus verfällt dadurch immerwährender Verdammnis. So ist diese Handlung ein schwerwiegenderes Verbrechen als die Kindstötung, denn letztere lässt doch wenigstens die übersinnlichen Interessen des Kindes unberührt. Wird selbst die Mutter durch ihre Schwangerschaft im Leben oder der Gesundheit bedroht, dennoch ist es für sie — wenn nicht eine Pflicht — so doch ein notwendiger Akt der Nächstenliebe, 'de sacrifier sa vie temporelle dont la perte est moins grave que celle du ciel pour son enfant.'

Deze duidelijke stellingname van de kerk wordt, nog steeds volgens Diem, bevestigd en uitgebreid door latere 'Erlasse des S. Officium':

18 Mai 1884: Verbot der Kraniotomie.

19 August 1889: Verbot der zerstückelnder Operationen.

24 Juli 1895: Verbot der Vernichtung auch *lebensunfähiger* Leibesfrüchte, *selbst* zur Rettung der Mutter. — Damit versagt die Kirche jegliche Möglichkeit, zur Rettung der Mutter einen Eingriff in das keimende Leben einzunehmen.

Pagina 60.

Bij de behandeling van de houdingen ten aanzien van abortus provocatus vinden we onder het kopje 'Das absolute Abtreibungsverbot' als eerste zin:

Dieser Standpunkt wird heute noch von der Katholischen Kirche eingenommen... Wie auch der Lage der Schwangeren immer sein mag: Sie hat die Pflicht, die Frucht auszutragen und zur Welt zu bringen, selbst wenn die Erreichung dieses hohen ethischen Zieles nur durch ihre Selbstaufopferung möglich sein sollte.

Nog in de Casti connubii van 31-12-1930 stelde Pius XI nadrukkelijk vast dat het ons mensen ongeoorloofd is levens tegen elkaar af te wegen en dat daarom het op medische gronden inleiden van een abortus altijd ongeoorloofd is.

Zou er na 1952 verandering in het standpunt van de r.k.-kerk gekomen zijn?

Toch moet ik toegeven dat u gelijk heeft, dat inderdaad mijn weergave van het standpunt een stuk nonsens bevat. Die zit in de zinsnede 'dat hierbij een ongedoopte ziel wordt gedood'. Een ziel is een onsterfelijk iets en kan dus nooit gedood worden. Ik had daar natuurlijk moeten schrijven dat een mensje of een ongedoopte vrucht gedood wordt ofwel een ongedoopte ziel aan de verdoemenis wordt prijsgegeven door daaraan de doop te onthouden. Hier kan men zien hoe bepaalde bij een schrijver levende voorstellingen zich in termen uiten. Ik kan mij onder 'verdoemenis' niets voorstellen. Het is voor mij geen realiteit, het woord heeft dus geen realiteitswaarde.

Misschien heeft mijn onbewuste zich wel effectief verzet tegen het gebruik van een woord, dat ik 'nonsens' moet vinden, terwijl het voor u geheel 'sens' is.

Maar deze terminologische kwestie tast de kern van het betoog, dat de r.k.-kerk een absoluut verbod tot abortus kent, niet aan. Evenmin dat deze kerk, die niet alleen meent de waarheid voor haar eigen leden, maar voor de hele mensheid in pacht te hebben, poogt deze regel aan anderen dan haar leden op te leggen waar zij invloed heeft.

Met de meeste hoogachting,

Johanna Fortuin.

H. R. Diem: Die straflose Unterbrechung der Schwangerschaft und ihre Ausgestaltung in der schweizerische Praxis, Basel, 1952.

TE ONDUIDELIJK

Augustus 1966

Het artikel van Johanna Fortuin, getiteld 'Wetten en gewetens — over abortus provocatus' (*De Nieuwe Stem*, jg. 21, no. 4-5), is door zijn onvolledigheid al te onduidelijk.

Natuurlijk kan de schrijfster niet alles behandelen, en kan zij bewust en gewild sommige punten buiten beschouwing laten. Maar als de kern van de zaak omzeild wordt, of als op de meest voor de hand liggende vraag niet wordt

ingegaan, dan weet de lezer niet, wat eigenlijk betoogd en beoogd wordt.

1. Johanna Fortuin wenst dat abortus provocatus gelegaliseerd wordt. Vermoedelijk alleen als een kind beslist ongewenst is. Maar de neteligste vragen ontwijkt zij: Is abortus provocatus ook toelaatbaar enkele maanden of weken voor de vermoedelijke geboorte? en zo nee, waarom niet? Is een dodelijk spuitje een paar weken of maanden na de geboorte in sommige gevallen ook toelaatbaar? en zo nee, waarom niet?

2. De term 'christelijk ethisch imperialisme' is ongetwijfeld goed gevonden en duidelijk. Een vraag is echter, of de schrijfster deze term terecht hanteert. — Nog niet zo heel lang geleden heeft de Nederlandse staat door het kop-pensnellen te verbieden mensen belet om volgens hun geweten te handelen. Was dit een uiting van christelijk ethisch imperialisme? — Johanna Fortuin heeft het etiket 'christelijk ethisch imperialisme' m.i. wat te vlot gebruikt: bezwaren tegen abortus provocatus zijn niet per se christelijk.

H. Th. Kok.

Antwerpen, augustus 1966

De redactie van *De Nieuwe Stem* zond mij uw reactie op mijn artikeltje in het nummer 4-5 van dit jaar. Nu wil ik graag kort op de door u opgeworpen vragen ingaan.

1. Met het voortschrijden van de zwangerschap vinden er lichamelijke en geestelijke veranderingen bij de vrouw plaats. Hoe later in de zwangerschap een abortus wordt uitgevoerd des te gevaarlijker is het. Uit medisch oogpunt reeds is het dus zaak de ingreep zo vroeg mogelijk te doen. Indien het ter wereld brengen van een kind werkelijk zeer grote moeilijkheden met zich mee brengt dan is zoiets al wel aan het begin van de zwangerschap te constateren. Bepaalde gebeurtenissen tijdens de zwangerschap (talomide gebruikt hebben, rode hond krijgen) die het kind kunnen schaden en een reden kunnen zijn de zwangerschap af te breken, vinden meestal ook vóór het einde van de derde maand plaats.

In een later stadium (na de 5e maand) spreekt men ook niet meer van abortus provocatus maar van het 'inleiden van een vroeggeboorte', soms sterft het kind hierbij, soms, namelijk na het begin van de 7e maand, blijft het ook leven.

Indien een kind eenmaal ter wereld gekomen is kan er natuurlijk van een dodelijk spuitje geen sprake meer zijn. Wil men een kind niet zelf behouden, dan kan men het afstaan. Er zijn altijd veel meer mensen die graag een baby (niet ouder kind) op willen nemen dan er kinderen 'beschikbaar' zijn. Adoptie is hier de weg. Een weg, die door een aantal ongehuwde moeders bijvoorbeeld nog steeds wordt gekozen.

2. Een zwangerschap uitdragen en een kind ter wereld brengen en daarna van dit kind gescheiden worden is iets heel anders dan in een vroeg stadium van de zwangerschap opwekken van een abortus. Wat men beter vindt moet ieder voor zich uitmaken. Dat was ook de teneur van mijn verhaal. Inderdaad kunnen bezwaren tegen abortus van andere dan christelijke aard zijn (wat ik ook in mijn stuk vermeldde bij de nazi's), in ons land echter zijn ze een uitvloeisel van de kerkelijke ethiek.

Johanna Fortuin.

MET U, OVER U EN ZONDER U

Het betoog van mevrouw Fortuin is mij uit het hart gegrepen, evenals de strekking daarvan. Als ik daarbij twee kanttekeningen wil plaatsen dan zijn die ook alleen als aanvulling bedoeld.

Ten eerste: als men ervan uitgaat dat abortus provocatus een noodmaatregel is lijkt het mij dringend noodzakelijk dat ieder die meisjes persoonlijk kent meehelpt ze op te voeden tot zin voor de realiteit. Want hoe vaak komt het niet voor dat een meisje uit ijdelheid — hij wil immers zo graag —, uit drang onschuldig te lijken, of haar eigen behoefte aan ridderlijkheid verwarrend met de aanwezigheid daarvan bij de ander, de voorzorgsmaatregelen aan de jongen overlaat. Zij ziet over het hoofd dat zij in deze tot het zwakke, dat is kwetsbare geslacht behoort. Daarom, door-

dring ieder meisje ervan dat zij in dit opzicht haar eigen belangen dient te behartigen. Gelukkig staat de N.V.S.H. nu voor minderjarigen open of zal dat binnenkort het geval zijn.

De tweede kanttekening betreft de abortus provocatus zelf. Het legaliseren daarvan lijkt mij een nastrevenswaardig en — mede gegeven het percentage gedwongen huwelijken in Nederland — sociaal belangrijk doel. Maar ik geloof dat het essentieel is deze legalisering te omringen met garanties voor degenen die ze aangaat. Het is nl. frappant te constateren dat in verreweg de meeste discussies over deze materie alle standpunten aan bod komen behalve de mening van de vrouwen in kwestie. Als ergens het 'met u, over u en zonder u' geldt dan is het hier. Anders gezegd: als de vrouw als een onmondig wezen wordt beschouwd in plaats van als een zelfstandig individu dan is het op dit terrein. Eindeloos wordt georeerd over de morele aspecten; eindeloos verdiept men zich in afzonderlijke gevallen in het psychisch heil — labiliteit, schuldgevoel —, de lichamelijke conditie en de sociale kontekst, maar de opinie van het slachtoffer telt niet mee.

Op 't ogenblik is het zo dat alleen een vrouw die haar psychische en sociale remmingen weet te overwinnen, die enige steun heeft, die een aantal adressen kent en bij de behandelende medici het juiste gedrag produceert kans heeft geholpen te worden. Wie niet in staat is of het beneden haar waardigheid acht een hysterie-scène in te studeren blijft in de kou staan.

Daarom: legaliseer abortus. Richt eventueel een ad hoc bond op als zoiets beter werkt dan infiltratie in de bestaande organen. Maar neem in elk geval als centraal criterium de uitdrukkelijke wens van de vrouw in kwestie.

J. E. Kool-Smit.

OVER CHRISTELIJK ETHISCH IMPERIALISME
EN ABORTUS PROVOCATUS

In het april-mei nummer van dit jaar publiceerd mevrouw Johanna Bouwmeester-Fortuin een pleidooi voor de legalisering van abortus provocatus ¹⁾. Op uitnodiging van de redactie wil ik hierbij graag enige kanttekeningen maken 1. over het standpunt van de katholieke kerk, en 2. over de legalisering van abortus provocatus.

1. De wezenlijke vraag is, of men op welk punt van antropologie, ethiek, politiek, sociale wetgeving, enz. ook *ooit* kan spreken van 'het standpunt van de katholieke kerk'.

Daarvan is vaak gesproken, en daarvan wordt nog steeds in vele gevallen gesproken, met name ook door katholieke auteurs: toegegeven. Men doet dit zelfs niet geheel zonder grond en reden. Fundamenteel evenwel heeft men hiertoe eenvoudig niet het recht.

De wezenlijke en centrale inhoud van de christelijke verkondiging is het Christus-mysterie d.w.z. Gods epifanie en verschijnen in *geheel* zijn schepping en bijzonder in *alle* menselijkheid. Tegenover de nationalistische interpretatie van het Oude Testament door het 'farizese' jodendom wijst het Nieuwe Testament dan ook elke tegenstelling tussen 'volk' en 'heidenen' resoluut van de hand: 'Is God soms alleen de God van de joden en niet van de andere volken?' (Rom. 3, 29; vgl. Jona 4, 11). 'Kerk', d.w.z. Godsgemeenschap is derhalve bij wezen 'katholiek' d.i. universeel en algemeen: er kunnen nooit of nergens zelfs maar twee of drie mensen eensgezind zijn of God heeft ze tot elkaar gebracht; al kunnen ze in een bepaalde zin slechts 'in zijn naam verenigd' heten (vgl. Mt. 18, 20) voorzover een uitdrukkelijke verkondiging deze schijnbaar louter menselijke eensgezindheid begeleidt en a.h.w. transparant en tot 'kerk' maakt.

Er is hier geen sprake van mensen uit een bepaald cultuurmilieu, met een bepaalde geschiedenis, kleur, be-

schaving, ethos, wetgeving. Het gaat over menselijkheid in welke vorm of gestalte dan ook. De onmiddellijke consequentie en implicatie hiervan is: dat er fundamenteel en principieel geen sprake kan zijn van een katholieke of christelijke ethiek, politiek, sociale leer, enz. Men zou dan immers (weer) het monopolie opeisen voor één bepaald ethos, één bepaalde cultuur, één bepaald 'ras', etcetera, en aldus opnieuw de scheidsmuur oprichten (vgl. Ef. 2, 14) die voor God niet bestaat. Het erkennen en eerbiedigen van kulturele, historische en ethische pluriformiteit van autonoom-menselijke aard wordt wezenlijk geëist door de katholiciteit of algemeenheid van de christelijke heilsverkondiging.

Deze principiële overweging maakt de feitelijke realiteit niet ongedaan, welke o.m. de twee volgende aspecten heeft:

a. De uitdrukkelijke Godserkenning maakt de betrokkenen in een zeer speciale zin tot 'huisgenoten des geloofs' en schept aldus noodzakelijk een sociologische samenhang. En sociologische samenhang betekent: geven en nemen. Reeds de eerste kerkvergadering van de geschiedenis heeft de heiden-christenen daarom opgelegd zich te onthouden van datgene wat voor de joden-christenen een gruwel was ²⁾). Het inherente risico van deze — zoals van elke! — sociologische samenhang is: dat men hem om zichzelf gaat kultiveren en dus ten koste van de gemeenschap met anderen resp. met niet-huisgenoten-des-geloofs. De katholieke (sociologische) gemeenschap is in de loop van de geschiedenis evenmin aan dit risico ontsnapt als welke andere gemeenschap ook (sommigen zullen geneigd zijn te zeggen: zelfs minder).

b. De katholieke gemeenschap of kerk bezit door vele *historische* oorzaken een nu nog vaak *ideologisch* geïnterpreteerde sterk autokratische of zelfs diktatoriale en centralistische structuur. Het tweede Vatikaans concilie heeft niet geheel zonder succes geprobeerd deze enigszins te democratiseren ³⁾). Tegenstrevende krachten zijn daarbij vooral de in de loop van vele eeuwen gekonstrueerde ideologische fundering van de bestaande structuur én de feitelijke machtspositie van vele ambtenaren die, vanuit welke motivering dan ook, belang hebben bij de handhaving van de status quo.

De combinatie van deze beide factoren (a en b) heeft in het verleden geleid tot de konstruktie van 'de katholieke moraal', als eenheidsfaktor (a), uitgemaakt door het centrale gezag (b).

In de huidige periode van sterke overgang, korrektie en redressering moet men een aantal dubbelzinnigheden en compromis-situaties verwachten, die zich dan ook in feite voordoen. De teksten van het tweede Vatikaans koncilie zelf zijn er in vele opzichten een voorbeeld van. Men erkent er o.m. uitdrukkelijk de principiële 'katholiciteit' als boven omschreven, maar wil tegelijk een uitspraak doen over geboorteregeling. In feite doet men die uitspraak dan toch weer niet omdat de paus die aan zich heeft voorbehouden, maar men ziet te elfder ure nog wel kans om te stellen (in 'Schema 13', naar aanleiding van een van de befaamde vier pauselijke 'modi' van 23 november 1965) dat het kerkelijk leergezag op ethisch terrein slechts dwingende voorschriften kan uitvaardigen *voorzover* deze een interpretatie zijn van Gods wet resp. de natuurwet. *In zekere zin* gaat men aldus regelrecht in tegen de bedoelingen van de paus en van sommige van zijn naaste adviseurs. Sindsdien verkeert de paus in de niet benijdenswaardige positie, te menen dat van hem een uitspraak wordt verwacht, terwijl hij (zoals in zoveel zaken) nog steeds niet weet hoe die uitspraak zal moeten luiden. Een aantal katholieken wacht inderdaad op een uitspraak en meent eventueel dat bepaalde verboden nog steeds van kracht zijn; anderen zijn er al lang van overtuigd dat zowel op algemeen-natuurwetelijke gronden als vanwege de verscheidenheid van ethos de bedoelde verboden niet (kunnen) bestaan, en dat een pauselijke uitspraak volmaakt overbodig is.

Dat een dergelijke situatie voor de buitenstaander (en niet voor hem alleen) verwarrend is, ongeacht alle voorafgaande principiële overwegingen, blijkt o.m. uit het slot van het artikel van mevr. B.-F. waar zij schrijft: 'Door zijn huidige wetgeving maakt de Nederlandse staat zich schuldig aan christelijk ethisch imperialisme' (blz. 206).

Toegegeven dat er met de woorden 'katholiek' en 'christelijk' vaak merkwaardig (sociologisch) is en nog wordt gemanipuleerd, kan er niettemin in de fundamentele zin van het woord geen sprake zijn van een '*christelijk*' ethisch

imperialisme'. Het gaat hier hoogstens over de opvattingen van een bepaalde sociologische groep, welke zelfs niet het recht heeft of had om voor haar ethos het monopolie van christelijkheid op te eisen.

Het is m.i. bovendien onjuist om van 'imperialisme' te spreken: de bedoelde wetgeving, onlangs nog kort samengevat door E. R. de Winter ⁴⁾, is volgens de regels van de Nederlandse democratie in hoofdzaak tussen 1879 en 1886 tot stand gekomen. Hoeveel 'christenen' daarop invloed hebben uitgeoefend in die periode van beperkt censuskiesrecht (zelfs nog vóór de wet van Houten van 1887), kan dan nog een aparte vraag blijven.

Wat ik hier in hoofdzaak heb willen betogen en duidelijk maken is: dat er principieel geen sprake kan zijn, met name inzake ethische vraagstukken, van zoiets als 'het standpunt van de katholieke kerk'. Waar zulke formuleringen toch worden gebruikt, heeft men te doen met stereotypen welke voortkomen uit een achtergrond die — gelukkig — hard op weg is historie te worden.

2. Het voorgaande is m.i. van essentieel belang in verband met het door mevr. B.-F. aan de orde gestelde probleem van de legalisering van abortus provocatus. Dat het hier gaat om een kwestie die de geestelijke volksgezondheid ten diepste raakt, zal wel niemand betwisten. Juist daarom is het in de hoogste mate urgent de bezinning inderdaad op de zaak zelf te richten, en zich niet te laten beïnvloeden door een of andere vorm van groepsantagonisme.

Inzake de kwestie zelf zou ik slechts enkele korte notities willen maken:

a. Aan de orde is de vraag naar *de zin van de wet in het algemeen*. O.m. door mevr. B.-F. wordt aangedrongen op wijziging van de abortus-wetgeving. Motief daartoe is het voorkómen van de ellende die zich nu dikwijls voordoet bij illegaal aborteren.

Mijn belangrijkste kanttekening luidt: of (de reeds lang bestaande en nog altijd verder evoluerende) aanpassing van de jurisprudentie niet kan volstaan, zodat wetswijziging wordt vermeden.

Sommigen zullen dit een huichelachtig standpunt noemen: men handhaaft louter voor de schijn een hoge zede-

lijke standaard, terwijl men in de praktijk zich daaraan niets gelegen laat liggen.

Evenwel, het probleem ligt in een geheel andere sektor. De wet heeft altijd primair de humanisering van de samenleving op het oog, welke ze tegelijk inzake een zeer konkreet punt reguleert. Nu kan de wet(gever) onmogelijk alles voorzien. De jurisprudentie moet noodzakelijk de bedoeling van de wet(gever) trachten te realiseren en alles trachten te vermijden wat, eventueel zelfs met beroep op de letter van de wet, daartegen ingaat. De konkrete vraag moet dus in casu gaan luiden: of de humanisering van onze samenleving meer is gediend met het formuleren van een nieuwe wet (in Engeland is overigens reeds gebleken, hoe uiterst moeilijk dat is) dan met het handhaven en continueren (!) van de bestaande — in de zo even bedoelde zin. Het is een vraag die m.i. bij de beslissing omtrent het al dan niet wijzigen van de wet inzake abortus provocatus een belangrijke rol dient te spelen.

b. Men spreekt over de noodzaak van *legalisering* van de abortus provocatus. Dit lijkt mij onjuist en in ieder geval zeer ongenueanceerd — tenzij men, ten onrechte, de feitelijke jurisprudentie als illegaal beschouwt.

c. Mevr. B.-F. schrijft o.m.: 'Het vraagstuk van de al of niet legalisering (zie hierboven onder b; — vdM) van de abortus provocatus met gevallen en getallen op te willen lossen . . . is het ontduiken van het eigenlijke ethische probleem, van het probleem van de vrijheid van geweten, dat impliceert dat men een andere dan de christelijke opvatting over het menszijn en over leven en dood kan hebben' (blz. 206).

Over 'christelijk' is boven reeds gesproken. Vandaar nog slechts twee laatste opmerkingen bij deze passage:

Dat '*gevallen en getallen*' niet relevant zouden zijn met betrekking tot een ethisch probleem, lijkt mij, zeker in deze zeer algemene formulering, betwistbaar, en ook niet geheel in overeenstemming met de rol welke aan de '*gevallen en getallen*' terecht is toebedacht in het artikel van mevr. B.-F. zelf.

Mijn grootste vraagteken evenwel staat bij de bewering dat de *vrijheid van geweten* het eigenlijke ethische probleem (in casu) zou zijn. Vermoed ik terecht dat de vlucht

in dit schijnbaar zo democratische bolwerk van de gewetensvrijheid slechts is geïnspireerd door de veronderstelde onmogelijkheid om aan het dogmatisch 'christelijk' standpunt ook maar iets te verwrikken? Dan past — behalve nog eens de verwijzing naar het boven uiteengezette — eens te meer een woord van oprecht 'christelijk' excuus wegens medeschuldigheid aan een toestand van koude oorlog en van groepsantagonisme.

Is dit stadium voorbij, dan kunnen wij onze aandacht richten niet op onze individuele (of groeps-) bewegingsvrijheid (resp. gewetensvrijheid) maar op de gezamenlijke humanisering van onze samenleving⁵⁾.

Nijmegen, Albertinum, 9 december 1966.

- 1) Johanna FORTUIN, Wetten en gewetens. Over abortus provocatus, in: **De Nieuwe Stem** 21, 1966, 197—207.
- 2) Hand. 15, 20. 29; vgl. de kommentaar van THOMAS van Aquino, **Summa Theologiae** I—II, q. 103, a. 4, ad 3; II—II, q. 154, a. 2, ad 1.
- 3) Enige toelichting hierop in mijn artikel: Van orthodoxie naar vrijzinnigheid? in: **Annalen van het Thijmgenootschap** 54, 1966, 332—345.
- 4) **Enkele aspecten van de abortus provocatus**, Deventer 1966, blz. 55—62.
- 5) Inzover deze korte kanttekeningen vragen om nadere verantwoording en dokumentering, moge ik voor punt 1 verwijzen naar mijn boek **Het Christus-Geheim in de Menselijke Samenleving**, Roermond — Maaseik 1966, en voor punt 2 naar een iets uitvoeriger uiteenzetting in **De Nieuwe Linie** van 19 februari 1966, blz. 3 en 6, onder de titel: Abortus, wet en moraal.

'LEVENSVRAGEN'

Blijkens een bericht in de N.R.C. heeft Paus Paulus op 29 oktober l.l. verklaard meer tijd nodig te hebben om het vraagstuk van de geboorteregeling te bestuderen. Gezien het feit dat van zoveel zijden aandrang was uitgeoefend om op zo kort mogelijke termijn een beslissing te nemen en het feit, dat het al teleurstellend genoeg werd geacht dat deze niet voor het najaar 1966 tegemoet kon worden gezien, mag men wel aannemen dat dit uitstel niet gelegen was in het feit dat het door 16 kardinalen en bisschoppen in juni uitgebrachte rapport zo omvangrijk was; al met al toch niet meer dan een 500 pagina's telde. De Paus gaf trouwens vrijwel expliciet een andere reden op door te verklaren dat de conclusies van het rapport niet beslissend waren *'omdat zij ernstige gevolgen hebben voor andere gewichtige vraagstukken'*. Ongeduldigen mogen hierin een manoeuvre zien om de zaak op de lange baan te schuiven — het zou zelfs inderdaad psychologisch een belangrijk motief kunnen zijn — strikt zakelijk lijkt de bedenking eerlijk en aannemelijk. Al zou men zich kunnen afvragen of dat niet al in een veel eerder stadium had kunnen worden voorzien. Maar misschien ook kreeg de Paus geheel andere aanbevelingen voorgeschoteld dan hij verwacht en gehoopt had.

Het is niet moeilijk in te zien, wélke ernstige consequenties gevreesd zouden kunnen worden, aangenomen dat de commissie het 'vrijlaten' van 'de pil' zou hebben aanbevolen. Aanvaarding van het gebruik van de pil zou het hele totaal van gebruikelijke opvattingen met betrekking tot kuisheid en met betrekking tot bescherming van menselijk leven, geheel op losse schroeven kunnen zetten. Wat het eerste betreft is het immers zo, dat van huis uit de sexualiteit als werelds en zondig werd gezien, het machtigst wapen van de Satan om de mens van zijn spirituele aard en bestemming, gewijd aan de dienst van God, af te trek-

ken. De gemeenschap tussen echtgenoten kon worden gezien als een noodzakelijk kwaad, dat ter continuering van het menselijk geslacht nu eenmaal onvermijdelijk was. De ermede gepaard gaande 'lust' was nu juist de macht die de Satan met de erfzonde over het menselijk geslacht had verkregen. Ik leg de nadruk op de qualificatie: 'van huis uit'.

In 2000 jaar ontwikkeling van Westerse cultuur met Christelijke signatuur in onderlinge wisselwerking is een rijke variëteit van opvattingen — soms nog 'strenger', soms 'progressiever' — te constateren, die door de kerk soms wel en soms niet als ketters werden aangemerkt. In de tijd die Augustinus van Thomas scheidt — nog altijd iets langer dan het tijdvak dat ons van Thomas scheidt — en daarna werd vooral de visie op de gemeenschap tussen echtgenoten belangrijk gewijzigd. Wat met de toch nog altijd pejoratieve term van lust werd aangeduid, kreeg een positieve waardering indien het in het teken van echtelijke liefde stond en op zijn minst in principe gericht op of geschikt was tot het verwekken van nageslacht. In die zin verwierf het zelfs de status van het eigenlijke sacrament van het huwelijk, hetgeen o.m. naar voren komt in het feit dat naar canoniek recht — anders dan naar Nederlands burgerlijk recht — een huwelijk nietig is, indien geen gemeenschap heeft plaats gehad. Alle overige sexualiteit — ook tussen gehuwden — is ontucht. Dit laatste beginsel is, zij het geclausuleerd, ook in het Nederlands strafrecht terug te vinden.

Via het niet verboden zijn van gemeenschap met een reeds zwangere echtgenote kon men met behoud van het systeem ook nog tot de goedkeuring van de periodieke onthouding komen, omdat de 'onveiligheid' van de methode — nog altijd groter dan in het geval van graviditeit — de 'aard' van de handeling niet aantastte: deze bleef 'in wezen' gericht op reproductie. Bij contraceptiva werd echter het stopteken geplaatst, in dat geval was de opzet bij het handelen, de 'animus' van de betrokken partijen zodanig onmiskenbaar en uitsluitend op het genoegen van de handeling, op de 'lust' alleen gericht, dat deze daarmede onder de onkuisheid zou moeten vallen.

Dat is echter niet het enige aspect van de zaak. Geheel

daargelaten dat ik mij ertoe beperkt heb in een ruwe schets een m.i. toch wel verantwoorde interpretatie van vele boekdelen moraaltheologische feinschnitt gegeven te hebben, het beeld zou niet volledig zijn als niet mede verwezen werd naar een even wezenlijk ander aspect van de zaak: de bescherming van recht tot leven, dat vooral bij de abortusvraag op de voorgrond treedt. Wederom zo globaal mogelijk gezegd is een bezwaar tegen contraceptiva ook gelegen in het feit dat de mens op deze wijze ingrijpt in de loop van 'de natuur', waarbij, in geval van een zekere identificering van die loop van de natuur en een regulerende transcendente grootheid, inbreuk op heteronome ordeningen plaatsvindt. Eenvoudiger gezegd: de mens verhindert God het kindertal naar Zijn wensen te regelen. Voor moderne Godsvoorstellungen moge deze voorstelling van machtsbeperking rijkelijk simplistisch klinken, een kardinaal Ottaviani heeft het min of meer expliciet zo gesteld, en in feite blijft dat toch ook bij de veel diepergravende redeneringen de kern van de zaak. Met deze clausulering — ik sprak immers over bescherming van levensrecht — dat binnen het kader van een dergelijk Plan aan het nog niet geconciпиëerde kind a.h.w. een transcendente identiteit wordt toegekend, welke aanspraak op zijn bescherming van ontstaansmogelijkheid kan doen gelden.

Ten aanzien van beide aspecten komt de pil een grens die, hoe relatief men deze ook zelf kon waarderen, toch een zekere afbakening gaf, doorbreken. Enerzijds omdat nu geen punt meer onmiddellijk aanwijsbaar is waar de 'natuurlijke' loop van voorspel tot en met geslachtelijke gemeenschap door enigerlei ingreep 'van karakter verandert', 'denatureert' tot een duidelijke prioriteit van 'lustbevrediging', terwijl toch de reproductie ontkoppeld is; anderzijds doordat het karakter van de ingreep in de 'natuurlijke gang van zaken' minder duidelijk van de abortus te onderscheiden is dan de meer lijdelijke 'nalatigheid' bij periodieke onthouding. Uiteraard kan men stellen dat dit een overschatting is van de functie en werking van de pil, en dat reeds met de aanvaarding van de periodieke onthouding en de daarop voortbouwende ontwikkeling van ethiek die sexualiteit meer aan liefde dan aan reproductie ging binden,

het vroegere schema reeds doorbroken was. Men legitimeert dan a.h.w. achteraf de vroegere tegenstanders van het toestaan van p.o., die ongetwijfeld gesteld zullen hebben dat daarmee een onaanvaardbaar precedent werd geschapen, wat even ongetwijfeld toen krachtig ontkend zal zijn.

Juristen en moraaltheologen vertonen vaak de neiging om tot in details gaande waarderingsmaatstaven op te stellen met de gedachte deze aan een abstracte en absolute gelding bezittende bovenbouw te ontleenen. In praktijk blijken het veelal rationaliseringen van vroeger op andere, inmiddels achterhaalde grondslagen berustende taboes, en op hun beurt weer onderworpen aan relativering naarmate de verder doordringende wetenschap nieuwe feiten aan het licht brengt, tot dan bekende feiten anders ordent, en mede in samenhang daarmee de sociale verhoudingen zich wijzigen. Het lijkt mij aannemelijk, dat het toenemend inzicht in deze staat van zaken mét het besef dat een vrijwel dogmatische uitspraak consequenties heeft tot ver buiten het terrein met betrekking waartoe zij in eerste instantie werd gedaan, de Paus tot voormelde aarzeling heeft gebracht.

Wanneer men voor zijn uitspraken minder hoog hoeft te grijpen en minder voor consequenties hoeft te vrezen, blijkt men er over het algemeen gemakkelijker toe te kunnen komen om het vraagstuk waarmee men bezig is te isoleren. Bij de problematiek met betrekking tot de abortus is dat duidelijk mede het geval. Opmerkelijk is dat het meestal als een op zichzelf staande vraagstelling wordt benaderd en gewaardeerd. Weliswaar wordt er meestal verband gelegd met geboorte-regeling, bevolkingspolitiek en een enkele maal ook met vragen van eugenetiek, maar samenhang met andere vragen van leven en dood — behoudens de kwestie van voorrang in geval de moeder bij voortgezette zwangerschap gevaar zou lopen — treft men nauwelijks in de besprekingen aan. Op zichzelf acht ik dit niet zo'n bezwaar — veel waardevolle studies zouden zonder deze beperking misschien nooit zijn opgezet — mits men de impliciete betrekkelijkheid van eventueel getrokken conclusies maar in het oog houdt.

In een kort geleden bij AE. E. Kluwer van de hand van de arts E. R. de Winter verschenen boek *Abortus Provoca-*

tus¹⁾ vindt men een uitstekend overzicht van de gang van zaken in de laatste decennia in West- en Oost Europa en diverse landen in andere werelddelen. Er blijkt van een grote diversiteit van opinie en dienovereenkomstige wetgevende arbeid met betrekking tot strafbaarstelling dan wel legalisering van de abortus provocatus. Aan de hand van statistieken wordt gepoogd na te gaan hoe hoog bij een algemeen verbod de criminele abortuscijfers zijn, wat daarvan de letale of anderszins lederende consequenties zijn; of en in hoeverre legale uitwegen deze praktijken kunnen terugdringen; de dalende gevaarsconsequenties in de laatste jaren bij een medisch-deskundig verrichte ingreep; samenhang met geboortecijfers en uiteraard samenhang met het slagen van propaganda voor effectieve anti-conceptionele middelen. Veel overzichtelijk gegroepende gegevens, maar ik heb de indruk dat de variabelen zo talrijk zijn, dat men met de interpretatie vrijwel alle kanten op kan, zoals al blijkt uit het voorwoord van prof. Kloosterman, die de door De Winter bestreden conclusies van dr. P. E. Treffers (1965) weer naar voren haalt. Een zelfde beeld vindt men bij een artikel van C. B. Goodhart (Cambridge) in *New Society* van 10 november 1966 en de in het daaropvolgende nummer geopperde bezwaren. Ook al lijken mij de conclusies over de 'dunkelziffern' van de abortus criminalis en de te verwachten effecten van legalisering dan in hoge mate speculatief, toch geeft de wijze waarop De Winter — zij het met bijstand van prof. Enschedé — als arts het juridische materiaal heeft verwerkt mij een grote mate van vertrouwen dat het overige voor mij minder gemakkelijk controleerbare materiaal ook op zinnige wijze zal zijn bewerkt. Uit zijn conclusies exciperend dat bevorderd moet worden dat in gevallen dat abortus door betrokkene(n) nu eenmaal gewenst wordt, deze ingreep dan ook deskundig geschiedt, en dat wetgeving en-of rechtspraak daaraan geconformeerd dient te worden, ben ik — onder nuancering en op gronden als hierna nog volgen — geneigd daarmede in te stemmen. Wanneer men, met gepaste reserve, de abortus provocatus mits door bevoegden verricht, niet a priori afwijst, dan doen zich bij uitwerking en toepassing

¹⁾ Deventer, 1966 (f 10,50).

nog tal van problemen voor. Wie zouden bevoegd mogen of moeten zijn tot een beslissing; dient er een beroepsinstantie te zijn; hoe lost men de spanning op tussen de voor een verantwoorde indicatiestelling benodigde tijd en de gewenste kortst mogelijke termijn om de ingreep te verrichten? Ook deze vragen komen bij De Winter aan de orde alvorens hij aan het einde met kort geformuleerde concrete voorstellen komt.

Ik zou echter nog wat kanttekeningen willen plaatsen bij de samenhang met andere 'levensvragen'. Deze kunnen er m.i. toe bijdragen duidelijk te maken waarom een aprioristisch stelling nemen tegen de abortus provocatus weinig indruk op mij maakt.

Gereduceerd tot een algemene noemer is de hele abortusvraag een zaak van het Gebod: Gij zult niet doden. Op dit schijnbaar eenvoudige gebod rijzen reeksen van interpretatie-vragen, waarbij een zich voortdurend wijzigend waarderingsoordeel in het geding komt. In de eerste plaats al met betrekking tot de omstandigheden. Recht op- of zelfs plicht tot doden wordt aangenomen bij bijvoorbeeld noodweer, oorlog en strafrechtspleging. De opvattingen hieromtrent zijn echter duidelijk geen constanten: het is bijvoorbeeld duidelijk dat in de meeste Europese landen het recht tot doden bij wijze van strafoplegging zich niet heeft kunnen handhaven. Ook het recht op doden bij onrechtmatig handelen van anderen door de bedreigde partij is in de loop van de tijd aanzienlijk ingekrompen. Het Wetboek van 1886 liet al veel minder toe dan in vroeger eeuwen gebruikelijk was en de jurisprudentie vertoont een duidelijke tendens dit recht verder in te perken. Zo is bijvoorbeeld aantasting van de eer geen reden tot noodweer meer, evenmin zal men nog gemakkelijk aanvaardbaar kunnen maken, dat een daadwerkelijke bedreiging met fysiek geweld op geen enkele andere wijze ontkoombaar was geweest. Naast deze wijzigingen in opvatting ten aanzien van de situatie doen zich ook directe vragen van interpretatie voor. Het verbod betreft menselijk leven — maar wat is menselijk en wat is leven? Een kwalitatieve en een limitatieve vraag, voor zover men dat onderscheiden kan, die niet eerst van de laatste tijd stammen, al is door wetenschappelijke vorderingen vooral op medisch gebied, de probleemstelling

ook hier van uiterlijk veranderd. Uit vroeger tijd stamt de neiging de beantwoording 'natuurrechtelijk' aan te pakken — dat is globaal gezegd: een prioriteit te verlenen aan natuurlijke processen. Ook dat was overigens al in ruime mate een kwestie van interpretatie. Immers vaak lag hieraan niet ten grondslag een werkelijke kennis van de gang van zaken in de natuur, maar een opvatting van de natuur zoals die 'redelijkerwijs' moest zijn. Zo zien wij bijvoorbeeld het gebod om levend geboren misvormde kinderen te doden. Omdat deze duidelijk geen 'natuurlijke menselijke' producten konden zijn, werd de Satan voor de vader gehouden. Later is het meer een kwestie van al dan niet aanwezigheid van een ziel, want van bijvoorbeeld 'een varken met een menschenhoofd of een menschenlichaam zonder hoofd' als eigenlijke monsters 'geheel verkeert tegens de forme van het menschelijk geslacht' moesten worden onderscheiden de 'ostenta' 'dewelke alleen van de natuur der menschen afwijken. . . . die blaffen als een hond. . . . die bokkepoten hebben, twee hoofden, drie handen' enz. — deze mochten niet worden gedood. Ik roer enkele andere oordelen uit het verleden aan en laat aan de lezer over zich een mening te vormen met betrekking tot de wordingsgeschiedenis van het oordeel over menselijk leven en aan dat oordeel te verbinden consequenties. Turken mogen, als vijanden van het geloof, ongestraft worden gedood.

Sexuele omgang met Turken en Joden is een vorm van sodomie, 'een vuyl faict jeghens der Natuer', omdat zij op grond van het geloof voor niet anders dan honden en beesten gelden. Na het gewezen doodvonnis tegen heksenmeester Veith Pratzl wordt als het ware on afterthought nog even geconcludeerd en toegewezen dat men bijgevolg ook zijn kinderen in een badkuip zal laten doodbloeden omdat immers bekend is dat het eerste wat Satan van zijn dienaar vergt de toewijding van zijn kinderen is.

Als Linnaeus met zijn classificatie bezig is, moet hij daar ergens sprekende apen in onder brengen. Vanuit een referentiesysteem, belast met mythologie, Herodotus en demonenleer, is het niet zo gemakkelijk uit verhalen van zeelui wijs te worden, wier verslagen trouwens weer gekleurd zijn door ter plaatse heersend volksgeloof. Bepaalde 'wilden' konden gemakkelijk voor dieren worden aangezien, omge-

keerd heet de orangoetan niet voor niets *orang* oetan. Een restant van deze problematiek kennen wij thans nog in de legendarische en nooit werkelijk aanschouwde Yeti of 'verschrikkelijke sneeuwman'. Zeventiende-eeuwse vaderlandse theologen zagen negers weliswaar als mensen, maar als gevolg van de vloek op Cham toch verschillend doordat zij 'van nature' slaven waren. Met gewone menselijkheid is niets van hen gedaan te krijgen, de enig mogelijke behandeling is 'hen gedurig met een stok in de lendenen te wonen'. Fysiognomische vergelijkingen van Petrus Camper liepen later uit in de theorie dat negers kruisingen zijn van apen en mensen. Vanuit beide gedachtengangen is opheffing van de slavernij een dwaze 'tegen de natuur in gaande' zaak. Veel hiervan is nog wijd verspreid gedachtengoed. Van het jongste verleden is de beleden dierenliefde¹⁾ van Himmler ten aanzien van Russen en Tsjechen bekend naast het zuiveringsprogramma in de systematische moord op Joden, Zigeuners, psychisch gestoorden en zwakzinnigen.

Limitief lag de kwestie eenvoudiger, en leverde het voornamelijk een probleem op ten aanzien van de aanvang van het leven. Onzeker was wanneer een vrucht 'begon te leven', naar zeventiende-eeuwse opvatting veertig dagen voor een jongen en ongeveer het dubbele voor een meisje. Abortus was een vorm van doodslag 'al kan een ongeboren vrucht voor geen volslagen mensch worden gehouden' — en dat ook het doden van de 'nog niet levende vrucht' of zelfs mislukte poging strafbaar was, vindt mogelijk zijn oorzaak in het feit dat de methode, 'bij fenijn', associatief en systematisch ten nauwste met toverij verbonden was. In ieder geval was er een belangrijk verschil in strafmaat

1) 'Ob bei dem Bau eines Panzergrabens 10.000 russische Weiber an Entkräftung umfallen oder nicht, interessiert mich nur insoweit als der Panzergraben für Deutschland fertig wird. Wir werden niemals roh und herzlos sein, wo es nicht sein musz; dast ist klar. Wir Deutschen, die wir als einzige auf der Welt eine anständige Haltung zum Tier haben werden ja auch zu diesen Menschentieren eine anständige Haltung einnehmen, aber es ist ein Verbrechen gegen unser eigenes Blut, uns um sie Sorgen zu machen ...' Rede van Himmler op 4 Oct. 1943, **Neurenberg document 1919—PS**, o.m. bij Walther Hofer's **Der National-sozialismus, Dokumente 1933—1945**, Fischer Bücherei 1957 p. 113.

(doodstraf c.q. verbanning) al naar gelang de vrucht al dan niet reeds in het stadium van 'bezieldheid' werd beschouwd. Terzijde moge nog worden vermeld dat vroeger de doodslag van de moeder op het pasgeboren kind teneinde aan ontdekking en schande te ontkomen als een ernstiger, tegen de natuur ingaande, vorm van doodslag werd beschouwd, terwijl deze omstandigheid in de huidige wet het delict tot een minder ernstige vorm van doodslag qualificeert.

Geheel daargelaten de aldus in het kort geschetste be-trekkelijkheid ook van het vroegere waardeoordeel, be-werkstelligt de grotere kennis van en de grotere greep op 'leven' die de moderne wetenschap ons heeft verleend, een volslagen onmogelijkheid om met de oude begrippenkaders door te werken. Terecht heeft de ervaring met het natio-naal-socialistisch regime ons huiverig gemaakt voor zoge-naamd wetenschappelijk gefundeerde ingrepen op het le-ven. Te weinig heeft men onderkend, dat onder veel weten-schappelijk oordeel — i.c. dan bovendien nog van twijfel achtige aard — een waarderingsoordeel schuil gaat. Daarbij moet dan echter tevens worden opgemerkt, dat de met veel vertoon van 'wetenschappelijkheid' gelanceerde natio-naal-socialistische theorieën in feite zeer veel gemeen had-den met het antiek 'natuurrechtelijk' oordeel. Noch natuur-recht noch ook positivisme bieden een garantie dat men niet bij uiterst onwenselijke consequenties uit zal komen. Zoals prof. Glastra van Loon in zijn Leidse oratie *Recht en menselijke natuur* betoogde sluit dit niet uit dat men naar zoveel mogelijk algemeen geldende maatstaven voor een waardeoordeel zoekt. Het is echter zaak deze niet te ver-absoluteren en deze steeds te blijven toetsen aan de inci-dentele uitkomsten in de praktijk.

Vragen met betrekking tot abortus kunnen vandaag de dag niet los worden gezien van vragen met betrekking tot anticonceptie, kunstmatige inseminatie, proeven met buiten het lichaam bevruchte menselijke eicellen, losse weefsels en organen, euthanasie en zogenaamde reanimatie. Bij dit laatste denk ik aan gevallen waarbij na toepassing van hartmassage blijkt dat de hersenweefsels intussen reeds dusdanig zijn aangetast dat het 'weer opgewekte' leven alleen maar als vegetatief kan worden aangemerkt. Of aan soortgelijke problemen, wanneer na ernstige ongelukken en

-of operaties, met alle kunst- en vliegwerk wel leven wordt in stand gehouden, maar zonder dat daarbij nog van enige 'menselijke' functie sprake is. Is beëindiging van zo'n (mislukte) poging — veelal bestaande in een nalaten: bijvoorbeeld een uitvallen van elektrische stroom — 'doodslag'? En verschillen dergelijke gevallen kwalitatief van die, waarin een 'natuurlijk' ziekteproces deze functies langzaam maar zeker sloopt? Waarbij wij trouwens de vage overgang van het toedienen van pijnstillende maar levensbekortende middelen (proces dr. Adams) naar euthanasie kennen. Er is wel gesteld, dat beëindiging van een 'kunstmatig' in stand gehouden leven iets anders zou zijn dan euthanasie. Nu kan men alle begrip hebben voor de vooral door juristen gevoelde behoefte om op dit zo problematische terrein toch scherpe grenzen te trekken, en dan liefst als verfijning en met instandhouding van vroeger gegeven oordelen. Het is echter op zijn minst duidelijk dat een begrippenkader als natuurlijk tegenover kunstmatig daarvoor niet of niet meer hanteerbaar is. In feite is immers iedere medische ingreep 'kunstmatig'. In een artikel 'Over de natuur van het kunstmatige leven' (*N.R.C.*, 23 november 1962) heb ik daaraan uitvoerig aandacht besteed.

Van het in stand houden van een op dergelijke problemen eenvoudig niet meer toepasbaar referentiesysteem dreigt mijns insziens een ernstige normatieve verwarring. Zo ben ik er van overtuigd dat de vrijspraak en de daarop gevolgde publieke toejuiching in het Luikse Softenonproces, betreffende een moeder die haar misvormd kind kort na de geboorte had gedood, op zijn minst in belangrijke mate werd ingegeven door het feit dat deze misvorming 'kunstmatig' geïnduceerd was. Evenmin is eigenlijk, bij enig doordenken, in te zien waarom de verkrachte moeder 'recht' op abortus heeft, wanneer men betoogt dat de ratio van het verbod bescherming van leven(srecht) van de ongeborene is en sociale indicaties niet relevant mogen zijn. Het is wel duidelijk dat het normatief oordeel over de aborterende vrouw verschilt al naar gelang zij onvrijwillig dan wel onbedachtzaam aan de conceptie heeft medegewerkt maar het doorkruist de gebruikelijke overwegingen bij het verbod waarbij het belang en de bescherming van het leven vooropstaat, slechts begrensd door gevaren voor leven of ge-

zondheid van de moeder. In tegenstelling tot de neiging om de sociale indicatie en het belang van het kind op de achtergrond te schuiven of zelfs in principe irrelevant te achten bij de vraag of abortus provocatus zou moeten worden verricht, staat, veelal juist bij dezelfde personen het primaire belang dat men daaraan toekent wanneer kunstmatige inseminatie ter sprake komt. Als ernstige contra-indicatie dient dan bijvoorbeeld al direct de verdenking dat de steriliteit van het huwelijk direct of indirect in factoren van emotionele en-of neurotische aard gelegen zou zijn. Ook al willen de ouders dolgraag een kind, ook al is een 'natuurlijk tot stand komen' van zwangerschap niet totaal uitgesloten, maar heel bepaald niet door de ouders naar het gunstigst en meest gewenste tijdstip te regelen.

Ik heb in dit bestek mij willen beperken tot het aanwijzen van slechts enkele aspecten en vraagstellingen ter adstructie van het feit dat men abortus niet op zichzelf kan bezien, en dat ten aanzien van vragen met betrekking tot waardering van (bescherming van) leven de opbouw van een geheel nieuw referentiesysteem voorkeur verdient. Intussen echter vraagt de dagelijkse praktijk om beslissingen. Zoals Medawar in *Encounter* van december 1966 betoogt, komt het er op neer, dat men slechts bij gelegenheden als bijvoorbeeld internationale congressen plotseling moeizaam een standpunt poogt te bepalen, terwijl in werkelijkheid beslissingen praktisch op het 'ingebouwd' opinieklimaat gebaseerd plegen te worden genomen.

Ik acht het nuttig en noodzakelijk dat men zich in de boven door mij aangegeven ruime zin interfacultair gaat bezighouden met het — experimenteel — ontwerpen van een normatief kader ten aanzien van 'levensvragen'. Een dergelijk onderzoek kan een referentiesysteem opleveren voor de dagelijkse praktijkvragen, en zelf door de genomen beslissingen en eventueel later blijkende gevolgen beïnvloed worden. Een prematuur fixeren van maatstaven lijkt mij hachelijk. De bestaande wetgeving met betrekking tot abortus provocatus biedt op zichzelf geen belemmeringen voor de medicus om ook op sociale indicaties tot abortus over te gaan. In feite zijn trouwens de grenzen tussen de bij rechtspraak toegestane psychiatrische indicatie en de

sociale indicatie niet scherp. Het lijkt mij juist wanneer de jurisprudentie zich verder ontwikkelt in die zin, dat als indicatie wordt erkend wat bij kunstmatige inseminatie in het algemeen als contra-indicatie zal worden aangemerkt — beide in overeenstemming met de algemene norm van het kinderrecht, wanneer het kind eenmaal geboren is — het belang van het kind. Nog beter is het, als zich geen jurisprudentie ontwikkelt — wanneer medici, O.M. en rechters in vrije interactie, zonder de spectaculaire publieke scherp-slijperij van het spel dat strafproces heet en meestal daardoor de issues vervalst, een normatieve overeenstemming over de richtlijnen weten te bereiken, die dan tevens, al naar gelang van nieuwe feiten en behoeften plastischer zullen kunnen zijn.

LITERATUUR

- Crane Brinton **A History of Western Morals**, Londen 1959
 Glanville Williams **The Sanctity of Life and the Criminal Law**, New York 1957.
 William Graham Cole **Sex in Christianity and Psychoanalysis** Londen 1956.
 F. C. Copleston **Aquinas**, Pelican Book 1961
 G. Rattray Taylor **Sex in History**, Londen 1953
 F. E. Frenkel **Social History of sex-crime**, Journal of the History of Ideas, 1964 Vol XXV No. 3
 Ch. J. Enschedé **Abortus op medische indicatie en strafrecht**, in Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde, 23 Juli 1966
 P. Muntendam **Enkele sociaal-geneeskundige aspecten van a.pr.** in id.
 G. E. Langemeijer en F. C. Kooyman **Reanimatie**, in Medisch Contact van 1 April 1960
 Ioost De Damhouder **Practycke in Criminele Saecken**, Utrecht 1642
 Mr Johan Moorman (bew. d. Mr J. J. v. Hasselt) **Verhandeling over de Misdaden en der selver Straffen**, Dordrecht 1772
 Mr Jacobus Scheltema **Geschiedenis der Heksenprocessen**, Haarlem 1828
 John C. Greene **Evolution and its impact on Western thought: the Death of Adam**, New York 1961
 Johan Picardt **Korte Beschrijvinge van eenige vergetene en verborgene antiquiteiten**, Amsterdam 1660
Report of the Departmental Committee on Human Artificial Insemination, H. M. Stationery Office 1960
 Sybille Bedford **Het Proces Dokter Adams**, Utrecht 1959

ROMANTIEK DER RODE REVOLUTIE

5. Wijnkoop kon niet fietsen!

In mei 1921 werd onze zoon Karel geboren. We kregen veel bezoek en goede wensen. Eén onzer vrienden — geen partijgenoot — wilde ons raad geven. Wij waren, zo veronderstelde hij, nu toch wel ongeveer volwassen? Dan werd het tijd tot bezinning te komen. En hij bezwoer mij: 'Hou er toch mee op'!

'Nu al? En 't is onze eerste pas!' lachte ik. Dit was overigens niet eens waar, we hadden reeds in 1918 een kindje verloren. Het werd maar een paar weken oud. Intussen bleek, dat onze vriend op iets heel anders doelde.

'Je moet de politiek er aan geven!' zei hij. Ik kon wel op een betere en profijtelijker manier aan de kost komen: ik kon vertegenwoordiger worden van een solide zaak, men wilde mij wel hebben, men zag in mij een bruikbare kracht.

We dankten onze vriend voor zijn goede bedoelingen. Hij drong maar niet verder aan, hij zag in, dat hij zich in ons had vergist. Neen, we waren kennelijk tóch nog niet helemaal volwassen.

Nu, dat bleek een paar dagen opnieuw. Toen kwam er iemand bij ons praten die ons een studieverzekering wilde laten afsluiten.

'U wilt toch zeker dat uw kind een zo goed mogelijke opleiding krijgt?'

Ja, dat wel natuurlijk. Allicht! Maar tegen de tijd dat onze zoon rijp zou zijn voor de studie, zo voorspelden wij, zou die hele verzekering overbodig blijken. Iedereen die begaafd was om te studeren zou dan natuurlijk hiertoe de gelegenheid hebben!

'Zo, denkt u dat?' De man keek ons aan of hij aan ons verstand twijfelde. Hij gaf zijn bemoeiingen maar op. Hij hoopte, zei hij nog, dat we er later geen spijt van zouden hebben.

Nu, we hebben het gelukkig nooit hoeven te betreuren, onze jongens hebben zich behoorlijk kunnen ontwikkelen. En dat heeft ons zelfs geen bijzondere financiële offers gekost. Want in Amsterdam werden de kosten van de schoolopleiding berekend naar de belastingaanslag. En die was door het lage en onzekere inkomen, dat ik voor de belastingen opgaf, zo sterk naar beneden afgerond, dat we voor onze beide jongens, voor Karel zowel als voor Gerard Kornelis (geb. in 1923) voor in totaal f 30,— per jaar een gymnasiale opleiding kregen, terwijl hun de benodigde boeken ook nog gratis van gemeentewege werden verstrekt.

In dit opzicht zou onze voorspelling dus uitkomen. Maar op velerlei ander gebied bleken onze profetische gaven minder betrouwbaar. Ik bleef niettemin hardnekkig volharden in mijn opvattingen, hoewel de kansen voor een zegevierende wereldrevolutie nu toch wel tamelijk verbleekt waren. We mochten blij zijn — zo constateerden we zelf — als de Sowjet-Unie zich zou kunnen handhaven. In Europa lieten sterke reactionaire krachten zich gelden. In Duitsland trad dit duidelijk aan de dag en nog meer in Polen, Hongarije en andere Oost-Europese landen. De vrees voor nieuwe oorlogsuitbarstingen scheen bovendien alleszins gerechtvaardigd. Het leek me bij al mijn optimisme, vaak toe dat de krachten om een tweede wereldoorlog te verhinderen wederom ontoereikend zouden blijken of misschien zelfs nauwelijks aanwezig. 'Het zou in 1914 een bloedbad geworden zijn', verklaarde Troelstra in juni 1921. Ons land was niet te verdedigen geweest, erkende hij. Naar aanleiding van deze uitspraak schreef ik op 13 juni 1921: 'Wij zeggen dat het een bloedbad worden zal in de naaste toekomst, als de arbeiders het niet door hun daden, door de sociale revolutie, beletten!'

Ik vond in die tijd voldoening in mijn schrijverij, en dat was niet verbazingwekkend, want mijn werk aan de krant was tegelijkertijd mijn hobby. Natuurlijk bleef ik volkomen in de ban van de politieke voorstellingen en verlangens, die een communist moeten bezielen. Ik was daarbij gelukkig niet verwaand genoeg om mezelf voor een politiek leider te houden; ik voelde daar trouwens niets voor. Ik heb, geloof ik, de grenzen van mijn mogelijkheden altijd tamelijk goed weten te onderscheiden en ik begreep dat ik mijn taak

moest afbakenen: als ik alles deed wat in mijn vermogen was om *De Tribune* tot een leesbaar en voor gewone mensen begrijpelijk en vertrouwd dagblad te maken, dan voldeed ik aan de eisen die ik mij had gesteld.

Toen, in de nazomer van 1921, kwamen de berichten over de mislukking van de oogst in de Wolgagebieden van Rusland. Twintig miljoen mensen werden volgens die berichten met de hongerdood bedreigd. Hoewel hongersnood in het oude Rusland een altijd al periodiek terugkerend verschijnsel was geweest (om de zes of zeven jaar werd het land er door geteisterd) ontbrak het natuurlijk niet aan beschuldigingen, die de bolsjewistische revolutie voor de ramp aansprakelijk stelden. Wij betoogden dat het hier in de eerste plaats ging om hulp aan hongerigen, een plicht waaraan niemand zich mocht onttrekken. Wij ontplooiden een grootscheepse hulpactie, een speciaal hiervoor opgerichte organisatie de Internationale Arbeidershulp (I.A.H.) organiseerde inzamelingen en er werd met vrachtauto's door de straten gereden om allerwege goederen, voornamelijk verduurzaamde levensmiddelen bijeen te brengen. Ieder van ons gaf natuurlijk wat hij maar missen kon en velen meer dan dat. In mijn ijver om mijn deel bij te dragen gaf ik bovendien mijn hele militaire uitrusting mee — rijbroek, uniformjas, mantel en ruitermantel, laarzen, schoenen, beenkappen, mitsgaders al mijn militaire ondergoed, verder mondzakken, roskam, borstel enz. enz. — alles verzameld in de grote haverzak — mee aan deze inzameling.

'Krijg je daar geen last mee?' vroeg een bezorgde geestverwante. 'Welnee', antwoordde ik, 'het is toch zeker voor een goed doel!'

En inderdaad: de uitspraak 'een goede daad wordt steeds bestraft' bleek althans in dit geval een schromelijke overdrijving: ik ben er zelfs nooit voor ter verantwoording geroepen!

We hadden in die tijd genoeg te doen: behalve de inzamelingsactie voor hongerend Rusland kregen we de agitatie ten gunste van Sacco en Vanzetti, twee Italiaanse anarchistenvan, die op klaarblijkelijk valse beschuldigingen van roofmoord te Boston in Amerika ter dood waren veroor-

deeld. Hun proces werd jarenlang gerekt en hoewel de onschuld der beklaagden duidelijk was aangetoond, werd het vonnis niet herroepen. Van mei 1920 tot augustus 1927, d.w.z. meer dan zeven jaren lang werden Sacco en Vanzetti gevangen gehouden, men weigerde het vonnis te herzien. Tenslotte werden zij beiden op de elektrische stoel ter dood gebracht.

Om al onze bijzondere acties en demonstraties te organiseren waren talloze voorbereidende besprekingen nodig. Ik heb in de loop der jaren vele honderden, misschien wel een paar duizend van zulke besprekingen meegemaakt. Ze vergden veel tijd, maar je kwam wel in verschillende delen van het land met veel mensen en toestanden in aanraking. Ik moest natuurlijk dit en dergelijk werk verbinden met mijn werkzaamheden voor de krant. Zo maakte ik eens in de Drentse veenstreken een reportagetocht, die me stof gaf voor drie artikelen. Ook Wijnkoop kwam in die dagen naar de veenstreek. Hij moest daar in een openbare vergadering spreken. Ik weet niet meer, waar het precies was, maar de zaal was flink vol. De mensen zaten er al op ons te wachten en ze kortten zich die wachttijd met het zingen van strijdlieden, waarvan ze de tekst voor zich hadden in liederenboekjes. Vroeger bij ons thuis had ik precies zulke liederenboekjes gekend, men had ze hier blijkbaar jarenlang zorgvuldig bewaard. Vreemd kwam het me voor dat de mannen en de vrouwen gescheiden zaten. De vrouwen aan de ene kant en de mannen aan de andere kant van de zaal. Ik vermoed dat dit nog een overblijfsel moet zijn geweest van vroegere kerkgebruiken. Trouwens de voorzitter sprak bij de opening ook op een plechtstatige preekachtig aandoende toon. Ik moest het eerst spreken en het trof me dat er zich op de ernstige gezichten der toehoorders geen enkele emotie afspiegelde. Tijdens mijn korte toespraak, waarbij ik natuurlijk blijk gaf me op de hoogte te hebben gesteld van speciale toestanden in deze gebieden, meende ik hier of daar toch wel eens iemand toestemmend te hebben zien knikken. Maar dat was dan ook het enige bewijs van meeleven tijdens het spreken. Het verbaasde me dan ook dat er, toen ik uitgesproken was, zo hartelijk werd geapplaudiseerd. Ik had zoveel instemming niet verwacht.

Wijnkoop sprak op deze bijeenkomst op precies dezelfde

manier als hij altijd gewend was te spreken. Hij was er kennelijk van overtuigd, dat deze mensen hem wel zouden verstaan en begrijpen. En daarin had hij, naar me later bij vele gesprekken is gebleken, nog volkomen gelijk ook. Hier in de Veenstreken waar al een mensenleeftijd lang in armzalige hutten de ergste armoede was geleden en waar de uitbuiting tot voor kort nog verscherpt was geweest door gedwongen winkelnering en andere praktijken, vonden Wijnkoops woorden blijkbaar goed begrip, terwijl ik mij tot mijn voldoening bewust werd, dat men met bijzondere aandacht naar hem luisterde. Ik vond dit te meer verwonderlijk waar er toch in ons land wellicht nergens een groter verschil tussen mensen kon voorkomen dan tussen deze veenarbeiders en een man als Wijnkoop.

Het was, geloof ik, nog maar pas na de middag toen de vergadering eindigde en wij beraadslaagden over ons vertrek. Men had fietsen voor ons beschikbaar om daarop naar Ter Apel te rijden, daar konden we de fietsen op een bepaald adres afgeven, waarna we verder, per boot als ik me wel herinner, naar Winschoten zouden gaan, waar we de trein zouden nemen.

'Dat is prachtig', zei ik tevreden.

'Maar ik kan niet fietsen!' moest Wijnkoop bekennen. Ik was stomverbaasd en onze vrienden-veenarbeiders niet minder. Ze waren er wel verlegen mee. Wijnkoop gaf hier helemaal geen blijk van. Hij lachte en zei, dat we best te voet konden gaan. Het was drie uur gaans, een gezonde wandeling. Ik bewaar aan die wandeltocht de prettigste herinneringen, hoewel er nergens iets opmerkelijks te zien was en er gedurende de hele tocht nauwelijks een menselijk wezen onze weg kruiste. Wijnkoop was een onderhoudend en geestig verteller, we hebben samen veel gelachen en ik kan me niet herinneren, dat we ook maar ergens onderweg hebben gerust.

Bij die gelegenheid vertelde Wijnkoop, dat hij, toen hij pas socialist was geworden, zich vooral de figuur van Ferdinand Lassalle tot voorbeeld had gesteld. Ik, die jarenlang ijverig Quack's *Socialisten* had bestudeerd, meende natuurlijk hiervan blijk te moeten geven. Ik had Lassalles rede over het wezen van een grondwet niet alleen gelezen, maar zelfs begrepen. Ook over Lassalles 'IJzeren Loonwet' wist

ik iets op te merken, waarbij ik me aansloot bij wat Marx hierover had geschreven.

'Nou, nou!' spotte Wijnkoop, ik lachte met hem mee en vertelde dat ik kortgeleden tijdens de Kapp-putsch het bewijs had gekregen dat Lassalle in Duitsland nog niet was vergeten: de herinnering aan hem leefde daar nog voort in een lied, in de *Arbeitermarseillaise*. Omdat Wijnkoop bijzonder geïnteresseerd was in dat lied, zong ik het op de maat van ons marstempo:

Wohlan, wer Recht und Wahrheit achtet
Zu unserer Fahne steht zu Hauf,
Obgleich die Lüg' uns noch umnachtet
Bald steigt der Morgen hell herauf! (bis)
Ein schwerer Kampf ist 's den wir wagen
Zahllos ist unsrer Feinde Schar
Wenn auch wie Flammen die Gefahr'
Hoch über uns zusammenschlagen:
Nicht zählen wir den Feind
Nicht die Gefahren all'
Der Bahn, der kühnen, folgen wir,
Die uns geführt Lassall' . . .

Ferdinand!

Ik weet niet goed meer, hoe we van Ter Apel naar Winschoten zijn gekomen, ik denk, dat we met een beurtschipper zijn meegevaren. Wel herinner ik me dat we bij aankomst hongerig waren en in een café broodjes bestelden. Ik nam ze met ham, maar Wijnkoop met een gebaar van eeuwenoude afkeer voor varkensvlees, verkoos ze met rosbief. We zijn met de trein naar Amsterdam teruggegaan en ik geloof, dat ik sinds deze gezamenlijke reis in de veenstreek veel vertrouwelijker met Wijnkoop ben geworden. Ik beschouwde hem als een heel goede en vertrouwde vriend, die ik als vanzelfsprekend met jij en jou aansprak. Ik bleef wel altijd tegen hem opzien omdat ik in hem het natuurlijke gezag van een oudere en meer ervaren vriend graag erkende. Wijnkoop heeft me nooit op de toon van een lastgever iets opgedragen; als hij iets van me gedaan wilde hebben, vroeg hij het vriendelijk en kameraadschappelijk. Trouwens met vrijwel alle mensen die aan onze krant

werkten, voelde ik me in vriendschap verbonden. Niet alleen met de redactionele medewerkers, maar ook met de typografen en wie er verder maar iets met onze krant te maken had. We deelden in elkaars zorgen en vreugden. Zo leefden al mijn vrienden mee met wat ik destijds als een grote triomf beschouwde: de uitgever Querido bood me aan mijn in *De Tribune* als feuilleton verschenen vertaling van Gorki's *Moeder* in boekvorm uit te geven. Ik ging de hele vertaling nog weer eens door, vergeleek ze met de Duitse tekst en haalde mijn vriend Ies Carvalho er ook nog bij om mij in de vele twijfelgevallen met zijn raad bij te staan.

'Maar je vertaling is voortreffelijk', zei Ies Carvalho. Ik was er nog niet gerust op, ook nog niet toen één onzer medewerkers in Wageningen — het was de leraar in het Duits, Italiaander — in onze krant mijn vertaling prees en het vertalen van dit boek een verdienstelijk werk noemde. Toen het tenslotte zo ver was, dat het boek in de étalages lag, ben ik vaak voor de boekwinkels blijven staan om te kijken. Ik was er ontzaglijk blij mee, zó blij, dat ik de twee honderd gulden honorarium — de grootste som gelds, die ik ooit als mijn eigendom in handen had gehad — bijna als iets bijkomstigs beschouwde. Ik kreeg een schok toen ik hoorde, dat het boek f 7,50 kostte, veel te duur om te kopen voor een arbeider. Ik maakte hier een spijtige opmerking over, waarop de heer Querido de schouders ophaalde en nuchter verklaarde: 'Arbeiders kopen geen boeken!'

Het boek heeft intussen wel zes of zeven drukken beleefd, maar ik heb daar na die tweehonderd gulden, van de heer Querido, nooit een cent voor gekregen.

Later heb ik nog meer boeken van Russische schrijvers via goede Duitse vertalingen in het Nederlands overgebracht, om ze als feuilleton in de krant op te nemen. Zo bijv. *Chadsji Murat* van Tolstoj, *Cement* van Gladkow en *De IJzeren Stroom* van Serafimowitsj.

Alex Wins, Heyman Polak, Johan Visser en nog meer medewerkers deden mede hun best om van de nogal zwaarwichtige *Tribune* inplaats van 'een dagelijks verschijnend maandblad', zoals we zelf spottend zeiden, een populaire arbeiderskrant te maken. Ik dreef door dat we 's zaterdags een bijlage 'Voor de Zondag' kregen. Hierin namen we

feuilletonistische bijdragen op, gemakkelijk leesbare verhalen en ook een kinderpagina, waarmee we tamelijk succes hadden. We zagen in, dat het niet voldoende was alleen maar abonné's te winnen, maar dat we ook moesten zorgen ze te houden.

In die tijd werd Jan Romein aan onze krant verbonden. Hij was toen nog student en hij won gemakkelijk myn sympathie en vriendschap, omdat hij zich gewoon, d.w.z. natuurlijk en op voet van gelijkheid bij ons aansloot en in onze kring werd opgenomen. Ik persoonlijk heb veel profijt gehad van mijn vriendschap voor Jan en Annie Romein, die verscheidene jaren duurde en zich ook uitstreckte tot onze beide gezinnen. Onze kinderen groeiden als het ware gezamenlijk op. Vriendschappelijk ging ik ook om met Jacques de Kadt, één onzer jongste medewerkers, die vrij dikwijls bij ons thuiskwam, waarbij dan in de gesprekken met Jan Romein en mij aan de dag trad, dat de Kadt bijzonder ongeduldig was en ontevreden met de gang van zaken in de partij. Hij had stellig vele bekwaamheden en wij verwachtten wel het een en ander van hem. Ten onrechte zoals spoedig zou blijken. De jonge man overschatte zichzelf namelijk mateloos en meende dat bij hem, beter dan bij wie ook, de leiding van de partij in goede handen zou zijn, en dat hij de partij in korte tijd tot een invloedrijke factor in de Nederlandse en internationale politiek zou kunnen maken. Enkelen werden door zijn hoge toon geïmponeerd, zoals bijv. dr. J. A. N. Knuttel uit Leiden, die zelfs voorstelde hem als redacteur aan de krant te verbinden. De Kadt bleek een slechte tacticus: hij schreef een artikel, waarin hij beweerde dat 'het bestaande systeem' in de partij, waarbij het organisatie-apparaat in handen was van een paar mensen, die alle verantwoordelijke functies in handen hadden ten spoedigste diende te veranderen. Natuurlijk was hij nu meteen uitgeschakeld, hij had zijn ongeschiktheid om invloed en vertrouwen te krijgen niet duidelijker kunnen bewijzen. Hij werd nu één der woordvoerders van de 'oppositie' en schreef ingezonden artikelen, die door de redactie van korte onderschriften werden voorzien, waarna Wijnkoop er zijn fiat ter plaatsing aan gaf. De Kadt, bleef hierop het antwoord niet schuldig en sprak geestig van 'de onderschriftgeleerden', die in twee of drie zinnen zijn

bijdragen dachten te ontkrachten. De Kadet heeft nooit geweten, dat ik het was, die deze onderschriften formuleerde.

In het najaar van 1922, toen Moskou zich voorbereidde op het Wereldcongres der Communistische Internationale en de viering van de vijfde verjaardag van de Russische November-revolutie grootscheeps beloofde te worden, kwam ik tot de overigens nauwelijks gefundeerde overtuiging, dat ik daar absoluut bij behoorde te zijn. Ik sprak er over met Wijnkoop, die weliswaar alle begrip had voor mijn verlangen, maar tevens nuchter de vraag stelde in welke kwaliteit ik eigenlijk dacht te kunnen gaan.

'Ik ga voor de krant', antwoordde ik. Moest *De Tribune* bij zo'n gelegenheid in Moskou niet vertegenwoordigd zijn?

Wijnkoop probeerde mij aan het verstand te brengen, dat Van Ravesteyn in Moskou én de partij én de krant zou vertegenwoordigen, omdat hij door de congresleiding was uitgenodigd en één der inleiders op het Wereldcongres der Communistische Internationale zou zijn. Hij zou er de Oosterse kwestie in een referaat behandelen. Daarom dacht Wijnkoop, dat het niet gemakkelijk zou zijn voor mij een Russisch visum te krijgen.

Maar ik liet mij niet ontmoedigen, besprak met Nutters, Romein en Wins hoe het werk geregeld zou kunnen worden als ik in Moskou zou zitten en beloofde elke dag copy te zullen zenden. Als ik het gedaan kon krijgen, zou ik mijn verslagen telegrafisch zenden. Mijn kameraden waren, naar het mij voorkwam, even enthousiast als ik zelf. Blijkbaar gunden ze mij mijn pelgrimage naar Moskou van ganser harte. Maar ik had toch méér aanmoediging nodig en daarom schreef ik over mijn plannen naar Berlijn, naar Willi Münzenberg. Ik kreeg snel antwoord, Willi juichte mijn initiatief toe en schreef, dat eventuele moeilijkheden bij het verkrijgen van een visum uiteraard alleen in Berlijn konden worden opgelost. Hij ried mij dus aan zo gauw mogelijk naar Berlijn te komen. De financiële kant van de zaak zou naar ik meende te mogen aannemen weinig moeilijkheden opleveren. De reis naar Berlijn kon ik nog wel in gedevalueerd Duits geld uit eigen zak betalen. Ik vroeg een paspoort aan en zodra ik dit document in bezit had, ging ik op reis.

Ik trof Willi Münzenberg niet op het kantoor van de Internationale Arbeidershulp (I.H.A.) waar tevens de Uitgeverij Neuer Deutscher Verlag gevestigd was, waarvan Willi Münzenberg de leiding had. Tot mijn verrassing trof ik hier ds. J. W. Kruyt aan, die, niet herkozen als Nederlands kamerlid, bij deze uitgeverij een functie bekleedde. Hij beloofde mij alle steun en verklaarde zich zelfs bereid met me mee te gaan naar de ambassade van de Sowjet Unie. Ik maakte hier ook kennis met een vriendelijk roodharig meisje Gerty Kahn geheten, die namens de I.A.H. naar Moskou zou gaan. Ze ried me aan mij in het Huis der Vakbonden te melden, alwaar ik een kameraad zou aantreffen, kenbaar aan een exemplaar van de *Humanité*, dat hij in handen zou houden. Dat was legde ze me uit Genosse Franke, die althans in naam eigenaar was van 'Frankes Verlag', de uitgeverij van het befaamde dagblad der Duitse Communistische Partij *Die Rote Fahne* en deze zelfde Genosse Franke was tevens juridisch verantwoordelijk voor de inhoud van die krant. Hij was dus wat men noemt de 'zit-redacteur', de man die in de vele processen tegen de *Rote Fahne* als beklaagde fungeerde en er al heel wat maandjes gevangenschap op had zitten.

Ik was door deze persoonsbeschrijving niet weinig geïmponeerd en ik ging de volgende morgen met respectvolle verwachting naar het Gewerkschaftshaus, waar ik kameraad Franke inderdaad aantrof. Het was een weinig imposant mannetje, dat zich in niet geringe verlegenheid bleek te bevinden. Dat kwam omdat hij kennelijk niet in staat was zich verstaanbaar te maken tegenover twee uitzonderlijke figuren, de ene een neger en de andere naar ik aannam een Turk, want hij droeg een rood hoofddeksel, een fez.

Zodra ik mij bij de groep voegde, werd me gevraagd: 'Do you speak English?' Schuchter zei ik, dat ik dat wel een beetje kon en Genosse Franke, opgelucht door mijn tussenkomst, bekende mij alleen Duits te kunnen spreken. Ik vroeg hem of hij onze verbindingsman was met de Russische ambassade. Dat bevestigde hij en ik kon nu zo goed en zo kwaad als het ging als tolk optreden. Genosse Franke noteerde nu onze namen, onze herkomst, de nummers onzer paspoorten en de rest en toen ik onthulde, dat ik uit Amsterdam kwam, bleek de neger opeens volmaakt Nederlands

te kunnen spreken. Hij bleek gedelegeerde te zijn van de C.P. der Ver. Staten, als zodanig heette hij comrade Billings maar zijn eigen naam, die op zijn Nederlands paspoort stond was Otto Huiswoud. Ter verklaring zette hij mij uiteen dat hij in Suriname was opgegroeid en nu al jarenlang in de Ver. Staten werkte. Onze taalmoeilijkheden waren nu als het ware met één slag opgelost zeer tot bevrediging van Genosse Franke en van de kameraad die ik eerst voor een Turk had gehouden. Hij bleek een Egyptenaar te zijn en hij heette Hosni el Orabi. Genosse Franke begreep evenmin als onze Egyptische kameraad hoe nu alles zo verstaanbaar was geworden, dank zij de onbekende taal die blijkbaar zowel voor de Amerikaanse neger als voor mij gemeenzaam bleek te zijn. Genosse Franke vroeg ons de volgende morgen terug te komen; dan zouden we misschien de uitslag horen.

Wij gingen daarop met ons drieën de stad in; we vormden wel een schilderachtig stel, want ik zag er ook vreemd uit. Dat kwam omdat mevrouw Wijnkoop mij, die geen behoorlijke overjas bezat, een lange loden pèlerine had geleend, waarin ik zoals Otto Huiswoud snedig opmerkte bijna op een echte monnik leek. Was ik werkelijk een monnik geweest, dan zou ik God en al zijn heiligen vurig hebben gebeden toch te bewerken, dat men daar Unter den Linden waar de Sowjetambassade was gevestigd, mijn pas zou viseren. Het zou overigens, dunkt mij, niet hebben geholpen en mij bleef weinig anders over dan wel een week lang elke dag bij Genosse Franke in het Gewerkschaftshaus te informeren. De goede man had met me te doen, maar hij kon het ook niet helpen. Zelfs mijn vriend Kruyt, die zelf met me mee ging naar de ambassade kon niets gedaan krijgen. Ik vroeg om een beslissing, maar blijkbaar kon men geen ja en ook geen neen zeggen. Kennelijk was niemand bereid de verantwoordelijkheid op zich te nemen om de pas te viseren van de Hollandse communist, die alleen maar 'Berichterstatter' van het dagblad der Nederlandse communistische partij was en geen gevolmachtigd partijgedelegeerde.

Ik trof in het Gewerkschaftshaus dagelijks gedelegeerden met wie ik in het Duits of in het Engels kon praten. Al die kameraden hadden hun visum, ik bracht ze naar het sta-

tion Friedrichstrasse vanwaar de treinen naar Warschau en Moskou vertrokken. Inmiddels liep het al aardig naar november en mijn stemming werd er niet vrolijker op. Op het kantoor van de I.A.H. sprak Gerty Kahn me moed in. Ze had zelf ook nog geen visum en ze maakte zich helemaal niet ongerust. Met mij zou het ook wel in orde komen, veronderstelde ze.

Op een der volgende dagen kreeg ik er echter genoeg van. Ik reisde toen met een paar vertrekkende gedelegeerden naar Stettin. Deze zouden zich daar met bestemming Leningrad inschepen op een Sowjetschip. Ik was tot de overtuiging gekomen, dat er van mijn reis niets terecht zou komen, maar ik liet niets van mijn teleurstelling blijken aan de beide Vlaamse gedelegeerden, die ik uitgeleide deed. Het waren War van Overstraten en Louis Polk, een paar sympathieke kameraden, die ik aan boord bracht en van wie ik met een 'Tot ziens in Moskou!' afscheid nam. Maar ik kocht in de stationsrestaurant een paar prentbriefkaarten, die ik naar huis en naar mijn redactie wilde sturen met de mededeling, dat ik geen visum had kunnen krijgen en dat men mij in de eerstvolgende dagen wel terug kon verwachten. Ik was inmiddels gereed gekomen met het schrijven van die kaarten en ik had ze juist van de adressen voorzien, toen iemand me op de schouder tikte. Ik keek op, een man in een lange overjas met bontkraag en met een astrakan pelsmuts op. Hij had me over de schouder gekeken en de adressen gelezen. Ik keek hem in zijn lachende gezicht, ik hoorde hem in zijn eigenaardig Jiddisch-Duits vragen of ik het werkelijk was. Ik sprong op. 'Sander!' riep ik. Het was inderdaad de man, die met de hulp van het blinde gemeenteraadslid Tijssen illegaal naar Amerika had kunnen reizen. Hij omhelsde me en vertelde, dat hij al een poos naar me had gekeken, maar pas zekerheid had gekregen toen hij mij het adres had zien opschrijven: Redactie *De Tribune*, Amstel 85, Amsterdam.

We gingen samen naar Berlijn terug. Ik vertelde hem dat we een zoon hadden.

'Hoe heet hij?' vroeg Sander belangstellend.

'Karel.'

'Dat is goed.'

Sander luisterde met belangstelling naar het relaas van

de moeilijkheden met mijn paspoort en vroeg hoe laat ik de volgende dag weer naar het gezantschap zou gaan. Dat was ik helemaal niet meer van plan, maar nu om ik weet niet welke reden, zei ik: 'Om elf uur'!

'Goed', zei hij alleen maar. Mijn hoop was door zijn toon al weer herleefd. Zou het dan toch nog in orde komen?

Sander nam me in Berlijn mee naar een groot restaurant, waar we behoorlijk aten, we hadden een prettig gesprek, waarbij ik begreep mijn nieuwsgierigheid naar het doen en laten van mijn vriend een beetje te moeten bedwingen.

'Goede reis gehad naar Amerika?'

Hij knikte, maar zijn gezicht liet blijken, dat het niet allemaal gemakkelijk was geweest. Hij vroeg me aan onze blinde kameraad in Beverwijk zijn groeten over te brengen en vooral ook aan mijn vrouw.

De volgende dag was ik om elf uur Unter den Linden. De man die mij te woord stond, scheen te voelen dat ik geladen was. Hij keek me stuurs aan en vroeg: 'Sprechen Sie Deutsch?'

'Natürlich!' antwoordde ik ongeduldig en vroeg kortaf of ik nu mijn visum kreeg of niet.

En zie, mijn paspoort kwam te voorschijn, mij werd verteld, dat ik geen Pools, Lettisch en Lithausch visum nodig had voor de heenreis.

'U gaat immers per boot?'

Ik knikte, alsof ik er alles van wist.

Nu, dan zou er in Moskou wel voor visa gezorgd worden als ik via Polen en de Baltische landen terug zou reizen. Ik was blij als een kind: het was dus in orde! Ik kreeg mijn paspoort, van een Russisch visum voorzien, terug. In één der gangen zag ik nog even een glimp van mijn vriend Sander.

'Alles in orde?' vroeg hij.

'Ja', zei ik. 'Vielen Dank!'

Maar hij maakte een afwerend gebaar als om te zeggen, dat hem hiervoor geen dank toekwam. Ik ben er echter evengoed zeker van, dat ik alléén door zijn bemiddeling mijn visum heb gekregen.

'Gute Reise!' zei hij ten afscheid.

Twee dagen later was ik aan boord van de boot op weg naar Leningrad.

GE-ENGAGEERDE LITERATUUR

In het huidige culturele debat is de term 'geëngageerde kunst' een soort modewoord geworden. Het wordt gebruikt in discussies over literatuur, over muziek, over schilderkunst, men treft het aan in besprekingen over allerlei moderne artistieke experimenten, happenings, protestsongs enz. Vooral opvallend is het gebruik dat ervan gemaakt wordt in debatten over toneelproblemen. Het zijn haast uitsluitend critici en kunstenaars die progressief en links georiënteerd zijn die zich ervan bedienen.

Een zuivere definitie van dat modewoord geven is niet zo eenvoudig. Maar wel kan men zeggen dat daarmee meestal een positieve waardering wordt uitgesproken, die voortkomt uit het feit dat vastgesteld wordt dat de bedoelde kunst resoluut modern is en moderne politieke, sociale, economische problemen in vooruitstrevende geest behandelt. Het typische voorbeeld dat ter verduidelijking aangehaald kan worden, is Bert Brecht met zijn *Dreigroschenoper*, *Mutter Courage* en andere stukken.

Wanneer men geconfronteerd wordt met een dergelijk oordeel over kunst rijzen een heleboel esthetische problemen die het de moeite waard maken de gegrondheid van dat oordeel te onderzoeken.

Een eerste vaststelling die men kan maken, is dat de term haast uitsluitend voorkomt in verband met kunst waarbij de taal een rol speelt: toneel, chansons, poëzie, romans enz. Daaruit rijst onmiddellijk het vermoeden dat de mededelende functie van het taalmateriaal van die kunstuitingen daar iets mee te maken moet hebben. Deze functie van de taal is op zichzelf natuurlijk niet esthetisch relevant. Ze maakt echter wel bijna altijd een integrerend deel uit van kunstwerken waarin taalmateriaal wordt gebruikt. Het lijkt dus of men hier te maken heeft met een specifiek probleem van de literatuur, in de brede zin genomen natuurlijk. Inderdaad, de term komt slechts zelden

voor bij kunsten waar de mededelende functie van het artistieke materiaal veel beperkter mogelijkheden biedt: schilderkunst, plastische kunsten, muziek.

Met deze vaststelling hebben we meteen fundamentele problemen van de literaire esthetica geraakt: de centrale vraag, wat is literatuur eigenlijk, wat is een literair kunstwerk; en subsidiaire vragen als wie is eigenlijk kunstenaar, hoe werkt een kunstenaar? Deze problemen, waarover reeds zoveel dikke boeken zijn geschreven en die reeds van zoveel verschillende kanten zijn benaderd, kunnen hier natuurlijk niet opgelost worden. Een poging om ze onbevooroordeeld te bekijken is al wat in dit bestek mogelijk is. Daarna zal het makkelijker zijn de term in een historisch verband te plaatsen en de oorsprong ervan te zien.

Wanneer men over literaire esthetica praat, verdient het steeds aanbeveling de drie elementen die onontbeerlijk zijn bij elke kunstbeleving in het oog te houden en voorafgaandelijk te onderzoeken: de schepper, hier de schrijver, het voortgebrachte product, hier het literaire kunstwerk, en de ontvanger, hier de lezer of (toe)hoorder. Enkele woorden over deze drie elementen.

Een schrijver, zoals trouwens elke kunstenaar, is zoals wij weten, een mens zoals wij. Over het materiaal dat hij gebruikt, de taal, beschikken wij allen ook. Mogen we daaruit besluiten dat wij allen dan literaire kunstenaars zijn? Het antwoord daarop is geen eenvoudig neen. Eigenlijk zouden wij moeten zeggen: in zekere zin ja. Wij hebben ons allemaal afgegeven met 'literatuur'. Wij hebben allemaal op school opstellen geschreven, waarvan de bedoeling meer en anders was dan alleen maar aan de schoolvros te bewijzen dat wij de spelling, de spraakkunst, de zinsbouw en dergelijke technieken (min of meer) beheersten. Natuurlijk zijn we allen ootmoedig genoeg om dadelijk te bekennen, dat wat we daar voortbrachten geen kunst was, en dat wij geen kunstenaars zijn. Maar waarom niet? Wel omdat wat we toen schreven, getuigde van stunteligheid in alle mogelijke graden, omdat onze taalbeheersing maar zeer relatief was, misschien zelfs slecht. En ook omdat wat we schreven in de grond oninteressant was, natuurlijk weer in verschillende graden.

Langs dit negatieve voorbeeld zijn we er eigenlijk toe gekomen om vast te stellen dat er twee essentiële vereisten moeten vervuld zijn, wil men van kunst kunnen spreken. Vooreerst moet er een speciale vaardigheid zijn, die men in hoge mate bezit; hier dus het hanteren van de taal. Vervolgens moet dat wat we met die vaardigheid tot stand brengen belangwekkend zijn, niet alleen voor onszelf maar ook voor derden. Dat laatste is belangrijk, want een 'kunstwerk' dat alleen maar belangwekkend is voor zijn schepper, mist een dimensie.

Het kunstwerk moet dus belangstelling opwekken. Hoe kan dat? Doordat het ons iets overmaakt — in de breedste zin van het woord — dat ons treft. Natuurlijk zijn hier verschillende niveaus die niet noodzakelijk tot de kunst moeten gerekend worden. De ouder die een opstel van zijn kind leest, kan getroffen en ontroerd worden. Daarom is dat opstel nog geen kunst, zelfs indien de eerste vereiste vervuld zou zijn. Een literair werk kan onze weetlust bevredigen, het treft ons maar brengt geen kunst om die reden. Een literair werk kan ons treffen omdat het onze nieuwsgierigheid prikkelt. Dat is nog geen kunst. En zo kan ik doorgaan. Een literair werk wordt slechts kunst, wanneer het ons treft in de betekenis dat het ons aangrijpt, ontroert.

Een kunstwerk grijpt aan. Dat betekent dat het ons iets mededeelt, dat onze menselijke persoonlijkheid raakt: gezichtspunten die nieuw zijn voor ons, samenhangen waarvan we ons niet bewust waren, oplossingen voor een persoonlijk probleem waarmee we worstelden, of nieuwe problemen waar we er vroeger geen zagen. M.a.w. dat kunstwerk heeft ons existentieel geraakt, of zo men wil geëngageerd.

Laten we thans even het tweede element onderzoeken, het literaire kunstwerk. De oude literaire esthetica sprak van vorm en inhoud van een kunstwerk. Dat is onnadenkend door velen geïnterpreteerd als zou een kunstenaar een bepaalde inhoud in een zekere vorm gieten. Het is natuurlijk niet zo dat er vooraf een inhoud zou bestaan, en een vorm, en dat het kan volstaan die twee te verenigen om tot een kunstwerk te komen. Daarop hebben de tachtigers in onze literatuur reeds gewezen in de beroemde uitspraak van Willem Kloos: 'Vorm en inhoud zijn één!'

Maar deze twee termen zijn zodanig belast met allerlei interpretaties, dat men er beter afstand van kan doen. Wat echter wel moet behouden blijven, omdat het aan de realiteit beantwoordt, dat is het bestaan van een zekere dualiteit die echter niet kan opgelost worden zonder dat men de hogere entiteit, het kunstwerk, vernietigt. Het is namelijk zo dat een kunstwerk steeds een structurering is van een zekere levensinhoud. In een dergelijke formulering herkent men natuurlijk nog gedeeltelijk de oude. Maar toch verschilt ze er essentieel van. Met structureren wordt namelijk meer beoogd dan het traditionele 'vorm-geven'. Het betekent het scheppen van een zinvol geheel, een 'structuur' uit allerlei materialen, die ik gemakshalve geresumeerd heb als levensinhoud.

Indien de schepper eerlijk is, structureert hij alleen zijn eigen levensinhoud, d.w.z. het materiaal dat hij gebruikt, komt uit hemzelf en is door hemzelf gekleurd. De oneerlijke houding is het gebruik van materialen die niet van hem zijn, zoals de schrijver van een succesboek doet die alleen maar datgene verwerkt waarvan hij weet dat het bij derden weerklank zal vinden. Ik denk hier b.v. aan de auteurs van de Angélique-romans, of zovele dames-romannetjes, Courts-Mahler en andere. Hetzelfde geldt voor de echte pornografie.

Die eigen levensinhoud van de kunstenaar kan zeer verscheiden, zeer uiteenlopend van bestanddelen zijn, zeer speciaal en specifiek, zelfs begrensd. Hij kan diep op een beperkt gebied zijn of breed en minder diep. Dat alles in een oneindige schaal van mogelijkheden. Maar toch vertoont die levensinhoud steeds elementen die fundamenteel gelijk zijn voor alle mensen over de hele wereld. In essentie gaat het steeds over het leven, over het ontstaan, de groei en het verdwijnen ervan, en over de verhouding van de mens tot zichzelf en tot zijn medemens. Die aspecten komen natuurlijk nooit absoluut zuiver voor, in hun fundamentele grondbetekenis. Ze worden gecombineerd en door elkaar geweven. En elk kunstwerk kan slechts een zeer gering onderdeelje ervan bevatten.

Over al die fundamentele problemen bezitten wij allen natuurlijk een zekere ervaring, onze levenservaring. Die hebben we opgedaan in de loop van de jaren, we hebben

die uitgebouwd terwijl we leefden. We bezitten ze niet allen in dezelfde graad en intensiteit maar voor ons allemaal geldt dat we er voortdurend meer opdoen, elke dag, en bij het eind van ons leven hebben we allemaal een belangrijke som ervan. In die som zijn mee verdisconteerd een aantal elementen die we niet uit eigen rechtstreekse ervaring hebben opgedaan, maar onrechtstreeks langs andere ervaringen om: die van onze medemens die ons te hooi en te gras mondeling zo nu en dan eens bereiken.

Bij die onrechtstreekse ervaringen die de som van onze levensinhoud verrijken, moeten die gevoegd worden welke ons de kunstwerken overmaken. Want de kunstenaar, die onze medemens is zoals alle andere, helpt ons zoals andere medemens met zijn levenservaring die hij in zijn kunstwerk heeft vastgelegd. Wij vullen dus m.a.w. onze ervaring aan door de kunst, en zeer speciaal zelfs door de literaire kunst die dank zij de mededelende functie van haar medium, de taal, veel explicieter, veel duidelijker en gedetailleerder is dan de andere kunsten. Of misschien is het beter te zeggen 'kan zijn', want ook de taal kan zo gebruikt worden dat de rechtstreekse mededeling verhuuld en zelfs verduisterd is, waarmee ze als medium dan de klank, of het lijnen-, kleuren- of vormenspel benadert. Het kunstwerk geeft ons dus inzicht — in de brede zin van het woord — in het leven. Het doet ons iets, het raakt ons, het heeft betrekking op ons eigen zijn, het raakt ons existentieel. Het engageert ons dus.

Wil dit nu zeggen dat we het kunstwerk dan altijd aanvaarden? Natuurlijk niet. Het aanvullend modelleren van onze levensinhoud door een kunstwerk kan zowel op negatieve als op positieve wijze gebeuren. Wij zijn het soms eens met de kunstenaars, soms niet. Dat hangt af van de som van levenservaring die wij reeds hebben opgedaan. Het is wel zo dat jonge mensen juist meer open en positief ontvankelijk zijn voor de meegedeelde levenservaring van een kunstwerk omdat hun som van levenservaring nog relatief gering is. Natuurlijk zijn er ook andere mogelijkheden waarom we ja of neen zeggen tot een kunstwerk. Hoewel een kunstwerk nooit rechtstreeks kan leren, kan het wel leerstellingen raken die we in ons hebben opgenomen. Het kan in botsing komen met de indoctrinatie die wij

allen hebben moeten ondergaan in de loop van ons leven en die we eigenlijk nog dagelijks ondergaan (pers, radio, tv enz.). Dan reageren wij dus positief of negatief.

Het essentiële is dat wij altijd reageren tegenover een kunstwerk, dat wij altijd geëngageerd zijn. De andere mogelijkheid — dat het ons niet raakt, niet engageert — is natuurlijk ook denkbaar maar slechts als een onvolmaakt, onvolledig verschijnsel dat eigenlijk de naam van de kunst niet waard is. Het kan dan niets anders zijn dan een spel met vormen en technieken, dat zeer aangenaam kan zijn maar uiteindelijk toch maar vluchtig en voorbijgaand. Het ontbreken van een levensinhoud, of de aanwezigheid van een levensinhoud die quasi tot niets is herleid, laat alleen een structuur over, een ledige structuur in feite, een onvolledige structuur.

Kunst is trouwens nooit alleen spel, het is zinvol spel. Dat is altijd zo geweest, en dat geldt voor alle kunsten: zij geven een levensinhoud weer door het aanwenden van een bepaald medium: taal, klank, beeld, vorm, lijn enz. Dat kan men doorheen de geschiedenis van de verschillende kunsten overal waarnemen. Natuurlijk gebeurt dat bij iedere kunst niet op dezelfde wijze. In bepaalde gevallen, ik denk aan de muziek b.v., zal het neerkomen op het bewust maken of het activeren van de eigen levensinhoud en dan nog geconditioneerd door de graad van gevoeligheid die men bezit voor het medium van de klank. Het is de vergissing van de romantische muziek geweest haar mogelijkheden te zijn te buiten gegaan door te willen wedijveren met de literatuur en te gaan beschrijven en vertellen. Denk aan de symfonische gedichten van C. Franck, Fr. Liszt, R. Straus e.a. Zoals het de vergissing van de realistische schilderkunst is geweest te zijn gaan wedijveren met de werkelijkheid. Iedere kunst heeft zijn eigen mogelijkheden om met behulp van zijn specifieke medium levensinhoud mee te delen, en moet zich ervoor hoeden te willen gaan wedijveren met een andere, en zeer speciaal met de literatuur die over een medium beschikt dat veel rechtstreekser is en oneindig genuanceerder wanneer het erom gaat samenhangen duidelijk te maken, verbanden te leggen, inlichtingen te verschaffen, enz.

Vanzelfsprekend zijn er in alle kunsten stromingen en

theorieën geweest waarin het zuivere spel-moment, d.w.z. het zich nagenoeg uitsluitend of toch hoofdzakelijk beperken tot het gebruik van het medium en het zich toeleggen op virtuositeit daarmee, het voornaamste was. Om mij tot de literatuur te beperken noem ik als voorbeeld de theorie van *l'art pour l'art* die in de late negentiende eeuw opgang maakte en een vrij lang leven heeft gekend, ook nog in de twintigste eeuw. Maar het komt mij voor dat de literatuur met die opvatting alleen maar vervreemding van zichzelf heeft bereikt.

Thans zou ik nog even het derde element van de kunst-beleving onder ogen willen nemen: de ontvanger, in casu hier dus de lezer. Zoals hierboven werd aangeduid, is de taak van de kunstenaar essentieel communicatief. Met behulp van zijn technische begaafdheid brengt hij levensinhoud over. Daarom is kunst in wezen iets voor iedereen. In de praktijk is dat niet het geval. Daarvoor zijn verschillende verklaringen. Degenen die niet ontvankelijk willen zijn, kunnen we natuurlijk buiten beschouwing laten. Er zijn namelijk mensen — en ik heb de indruk dat ze talrijker zijn dan men vermoedt — die zich niet willen openstellen voor de levensinhoud van anderen, hetzij uit een merkwaardig soort egoïsme, hetzij uit gebrek aan belangstelling of zelfs uit een zekere afstomping. Het is beslist zo dat de bekende Latijnse spreuk *'primum vivere, deinde philosophari'* helemaal opgaat in dit geval. Indien niet aan de essentiële levensbehoeften van de mens is voldaan, kan men niet verwachten dat hij zich zal openstellen voor het opnemen van levenservaring van anderen. Natuurlijk ligt het probleem hier in wat men onder 'essentiële levensbehoeften' verstaat. Indien die onder de druk van een platte materialistische opvatting onredelijk worden uitgebreid, kan men zich soms verbazen over het gebrek aan belangstelling voor kunst.

Daarnaast zijn er ongetwijfeld een aantal mensen die werkelijk niet ontvankelijk kunnen zijn. Dit kan voortvloeien uit een te weinig ontwikkelde persoonlijkheid of uit te weinig vertrouwdschap met de speciale techniek van de kunst of uit onkunde. Dit verschijnsel kan men in de moderne kunst makkelijk vaststellen. Zonder mij te willen uitspreken over het feit of het leven ingewikkelder en

moeilijker is geworden in de modernste tijd, moet ik vaststellen dat de weergegeven levensinhoud in de kunstwerken van de jongste tijd veel gecompliceerder, verwarder en moeilijker te verwerken is geworden. De conclusie dat het leven inderdaad moeilijker geworden is, ligt eigenlijk voor de hand. Zo is het te begrijpen dat niet iedereen kan meevolgen en op een bepaald ogenblik onontvankelijk wordt voor een zekere levensinhoud. Voeg daarbij dat ook de techniek oneindig veel geraffineerder en ingewikkelder is geworden. Denk maar aan de moderne romantische techniek of aan de moderne poëzie. Ook daar is het te begrijpen dat men op een zeker ogenblik niet meer mee kan.

Maar het blijkt in die gevallen ook wel dat men kan leren meevolgen. Dat bestaat dan in een zich op de hoogte stellen van de eisen van de moderne techniek en een uitdiepen van de eigen levensinhoud. Op die manier zal de moderne kunst op een bepaald ogenblik ook de eigen levensinhoud weer gaan activeren, d.w.z. zijn eigenlijke rol gaan vervullen. Op dat ogenblik zal ook de moderne kunst weer aangrijpen: men wordt er weer door geëngageerd.

Dat er verschillende houdingen tegenover het kunstwerk mogelijk zijn, is hoger reeds gezegd. In feite zijn de twee extreme houdingen, de positieve en de negatieve, het instemmen met, het aanvaardend in zich opnemen en het verzet, het afwijzen van de overgedragen levensinhoud beide even waardevol. Er zou kunnen geargumenteed worden, dat het tweede aspect eigenlijk waardevoller is, omdat er een grotere activiteit mee gemoeid is.

Bij het probleem van de houding tegenover een kunstwerk moet nog een belangrijke vraag beantwoord worden: moet er overeenstemming in visie bestaan tussen de ontvanger en de levensinhoud die een kunstwerk meedeelt? Absoluut bevredigend kan daar niet op geantwoord worden. Om een concreet voorbeeld te nemen. Iedere kenner van poëzie zal het erover eens zijn, dat *Ego flos* van Guido Gezelle, een prachtig gedicht is. Maar kan men werkelijk zeggen dat de mystieke visie die wordt meegedeeld in die melodieuze, soepele verzen een even gevoelige klankbodem zal vinden bij een atheïst als bij een mystiek georiënteerd mens? Ongetwijfeld niet. Betekent dit nu dat de atheïst dat gedicht van

Gezelle niet aankan? Tot op zekere hoogte ja, inderdaad. Maar dat belet niet dat hij de diepte, de echtheid, de grootheid van dat gedicht zal kunnen aanvoelen. Toch zal zijn ervaring iets missen. Is ze daarom dan minderwaardig? Ik zou haast zeggen integendeel: doordat een zekere dimensie van levenservaring ontbreekt, betekent dit kunstbeleven een intensivering van de eigen levensinhoud, die door die negatieve stimulans beter gerealiseerd wordt. Op die wijze vervult het gedicht bij die atheïstische lezer dus toch zijn taak op volledige wijze.

Het is natuurlijk zo dat er zich altijd speciale moeilijkheden voordoen, wanneer de lezer levensinhoud in zich te verwerken krijgt, die ver van zijn eigen levenservaring ligt. Vaak kunnen die overwonnen worden, maar ten koste van een bijzondere levensbeschouwelijke inspanning die niet iedereen zich altijd wenst te getroosten. Dat is de verklaring waarom men meestal die literaire kunst leest die de eigen levensinhoud in positieve zin tegemoet komt. Om het scherp te zeggen, de reden waarom katholieken katholieke romans lezen en orthodoxe marxisten sociale romans. Dit probleem stelt zich alleen werkelijk scherp in de literatuur en veel minder in de andere kunsttakken, waar het natuurlijk niet onbekend is: religieuze muziek en schilderkunst bv. Maar door het communicatieve aspect van de taal wordt het probleem in de literatuur bijzonder expliciet gesteld.

En hiermee zijn we ongemerkt aan de kwestie van de strekkingsliteratuur toegekomen. Met een wat veralgemenende definitie zou men kunnen zeggen dat het een literair werk is waarin het normale engagement dat men in een kunstwerk moet verwachten zo sterk wordt door-dreven dat het suggereren leren wordt en de meegedeelde levensinhoud onttaardt tot een verwrongen beeld dat een praktisch doel dient. Fundamenteel lijkt mij strekking, tendens alleen mogelijk in de literatuur omdat zij het medium taal nodig heeft. Pogingen die in de schilderkunst gedaan zijn (realistische en naturalistische periode) en zelfs in de muziek (bepaalde delen van de Sovjetmuziek) zijn wel als mislukt te beschouwen. Tendensliteratuur heeft een zeer slechte naam, het begrip stoot af, roept verzet op. Toch past het hier voorzichtig te zijn. Men verzet zich

vaak in naam van de esthetica, in naam van de z.g. eisen van het literaire kunstwerk. Indien men dit doet, mag men niet uit het oog verliezen dat het normale engagement dat in alle literatuur te vinden is, zoals ik hierboven probeerde uiteen te zetten, tegelijk ook een zeker element van strekking inhoudt. De kunstenaar brengt een levensvisie en een levenshouding over en beïnvloedt daardoor zijn lezer. Dat is wat ook de tendentieuze schrijvende auteur doet. Alleen brengt die zijn bedoelingen duidelijk onder woorden: zijn literaire activiteit is niet meer het overdragen van levensinhoud, het is concreet beïnvloeden van een levenshouding. Fundamenteel verschil is er nochtans niet, het blijft een graadverschil, vandaar dat het eigenlijk nooit zonder meer is vast te stellen of een werk tendensliteratuur moet genoemd worden of niet. Wat voor de ene mens concreet beïnvloeden is, zal dat niet noodzakelijk voor de andere zijn. Zal een gelovig mens kerkliederen, godsdienstige literatuur zoals die der mystici, Hadewijch, Ruusbroec als tendensliteratuur beschouwen? Voor een atheïst is het dat nochtans. Het is dat evenzeer als de orthodox-marxistisch geïnspireerde literatuur van Sovjettschen huize bv. die met verachting als strekkingsliteratuur van de hand gewezen wordt. De verwarring en de moeilijkheid ligt hier in het feit dat de auteur direct kan zijn en daarom toch niet tendentieuze: hier kan men als voorbeeld zowel kerkliederen of onze geuzenliederen, als toneel van Brecht aanhalen. De grote Deense criticus Georg Brandes die een verdediger is geweest van 'tendensliteratuur' heeft de strekking eens vergeleken met het levensbloed van de literatuur. Het enige waar het op aankomt, meende hij, is dat de aders waardoor dit bloed vloeit en die men steeds blauwachtig onder de huid kan merken, niet opgezwollen en donkergekleurd op de huid liggen als bij een zieke (in zijn boek over de romantische school in Frankrijk uit 1882).

Wanneer ik na deze uiteenzetting nu tot een conclusie probeer te komen, moet ik allereerst vaststellen dat literaire kunst steeds geëngageerd is, ja zelfs moet zijn. Op gevaar af niet volwaardig te zijn, kan ze niet anders dan een existentieel engagement van de auteur inhouden, dat ze tracht over te brengen op de lezer. Wanneer we daarmee

de gangbare opvatting van het woord confronteren als links-progressistisch getinte behandeling van politieke en sociaal-economische problemen, dan zien we dat die gangbare opinie in feite een onverantwoorde verenging inhoudt. Die verenging is willekeurig want er bestaat geen enkele reden om geëngageerd-zijn uitsluitend als een 'links' verschijnsel te beschouwen. Ook 'rechts' kan men geëngageerd zijn, op reactionaire wijze zelfs zeer duidelijk.

Dat het woord deze verengde betekenis heeft gekregen kan vrij gemakkelijk verklaard worden uit historische gegevens. Het volstaat daartoe terug te grijpen naar de achttiende eeuw, toen het levensbeschouwelijke aspect van de literatuur zich onder invloed van de Verlichting voor het eerst duidelijk concretiseerde als een maatschappelijke functie (de geschriften van Voltaire, Diderot e.a.). Die opvatting is doorheen de negentiende en twintigste eeuw steeds een bestendige begeleider geweest van de evolutie van de burgerlijke maatschappij, nu eens op de voorgrond tredend dan weer in de achtergrond verdwijnend. De Franse encyclopedisten die de grote revolutie voorbereidden werden overspoeld door de reactionaire richting van de romantiek in het begin van de negentiende eeuw, maar met de realistische tendenties dook de opvatting weer op en langs de filosofie van Saint-Simon, Proudhon en Comte om, kwam ze uiteindelijk zeer scherp naar voren bij H. Taine, voor wie literaire veranderingen causaal konden verklaard worden uit sociale omstandigheden en wijzigingen. Daaruit vloeit op zijn beurt de moderne opvatting voort die het scherpst vertegenwoordigd wordt door de Marxistische theorieën die de literatuur inschakelen in een ideologie. Op die manier is de indruk ontstaan dat een levensbeschouwelijke inzet van de auteur een verankering in de maatschappelijke problematiek inhield.

De laatste schakel in deze historische evolutie en diegene die rechtstreeks verantwoordelijk is voor het gebruik van het woord 'geëngageerd' in de zin die ik aanduidde, is J. P. Sartre. In verschillende essays en vooral in zijn lang, en ook wel wat langdradig opstel uit 1948 *Qu'est-ce que la littérature?* heeft hij een definitie proberen te geven van wat hij onder literatuur verstaat. Voor Sartre is schrijven, handelen en wel in volle vrijheid beroep doen op de vrij-

heid van anderen om te reageren. En omdat het een beroep in vrijheid op de vrijheid van anderen is, moet de literatuur wel progressief zijn, meent Sartre. De auteur schrijft voor een bepaalde situatie en voor een bepaald publiek. Vandaar dat zijn werk een boodschap moet inhouden die nauw verbonden is met de situatie. Het is onmogelijk onpartijdig te zijn, men verkeert steeds in een situatie en moet vandaar uit schrijven, men is steeds 'geëngageerd': 'Je dirai qu'un écrivain est engagé lorsqu'il tâche à prendre la conscience la plus lucide et la plus entière d'être embarqué, c'est-à-dire lorsqu'il fait passer pour lui et pour les autres l'engagement de la spontanéité immédiate au réfléchi' (*Qu'est-ce que la littérature?* p. 98). Het is uit Sartres opvatting over de literatuur als een actief middel om op te treden in de maatschappij ten voordele van progressieve ideeën, dat de moderne verengde betekenis van het woord 'geëngageerde' literatuur is ontstaan.

De opvatting zoals Sartre ze verdedigt, en in zijn kielzog de progressistische milieus, is juist, alleen te eng. Literatuur kan inderdaad niet anders dan geëngageerd zijn, d.w.z. existentieel betrokken op de mens. Maar dat betekent niet dat ze uitsluitend sociaal-economisch zou zijn. Ik zie in essentie twee verschillende oriëntaties, een metafysisch en een materialistisch georiënteerd engagement. Tussen deze twee uitersten zijn allerlei graden en schakeringen mogelijk. Het is duidelijk dat de metafysisch georiënteerde en religieus denkende mens moeilijkheden zal hebben om materialistisch en sociaal-economisch geëngageerde literatuur te benaderen. En het omgekeerde is natuurlijk ook waar. Vandaar dat literatuur steeds een controversieel verschijnsel zal zijn.

ACTA POLITICA

Tijdschrift voor politicologie, jaargang I, 1965/1966. J. A. Boom en Zoon, Uitgevers te Meppel.

Van dit tijdschrift is de eerste jaargang in zijn geheel gepubliceerd. Voortaan zal het vier maal per jaar verschijnen. De reden om met een complete jaargang te voorschijn te komen — een boek van bijna 300 pagina's — ligt in de bedoeling meteen de veelzijdige beoefening van deze nieuwe specialisatie in de sociale wetenschappen te demonstrenen, wat in een enkele aflevering moeilijk zou kunnen. Het zijn dan ook vrij uitgebreide bijdragen, in het bijzonder die welke betrekking hebben op de Nederlandse politiek die ongeveer twee derde van de ruimte in beslag nemen.

Met de uitgave van dit tijdschrift, waartoe de Nederlandse kring voor Wetenschap der Politiek het initiatief heeft genomen, richt de vereniging van Nederlandse politicologen zich tot een groter publiek. De universitaire studie van de wetenschap der politiek dateert in ons land pas van na de Tweede Wereldoorlog, belangrijk later dan in menig ander land.

De Nederlandse politiek staat dus vooraan in de belangstelling. De jaargang begint met enkele theoretische artikelen waarop we nog terugkomen. Van de bijdragen over Nederland is het eerste van de hand van prof. dr. H. Daudt en J. Stapel: *Parlement, politiek en kiezer: verslag van een opinie-onderzoek*. Dit in 1965 gehouden onderzoek inzake het oordeel over het parlement en de Tweede Kamerleden (die er niet zo slecht afkomen) en inzake de politieke kennis (die bedroevend is) geeft ook cijfers omtrent de bekendheid van sommige politici in 1964 en 1963.

Drs. G. Ringnalda behandelt de in deze dagen zelfs omieuze vraag: *Waar gaat het met de kabinetsformatie heen? Afbakening van de taken van formateur en informateur*. Gezien de 11 kabinetsformaties tussen 1946 en 1965, waar 22 formateurs en 14 informateurs bij te pas zijn gekomen lijkt deze vraag niet ongepast.

F. G. Moquette behandelt *Het Nederlands Parlement: gegevens over leeftijd, lidmaatschap, opleiding, beroep, wetgevende ervaring en bestuurspraktijk*. Gegevens dus over onze parlementariërs, althans onze parlementsleden.

Dr. J. Lipschits onderzoekt de verhouding tussen *partijbestuur en fractie*. Een vraagstuk, waarin de schrijver zich uitspreekt voor de eigen beslissing van de fractie in parlementaire beleidszaken, waarbij hij evenwel de even noodzakelijke als onvermijdelijke grote invloed van de partijbesturen releveert.

Prof. dr. H. Daalder beschouwt *De kleine partijen – een voorlopige poging tot inventarisatie*, waarbij hij terecht onderscheid maakt tussen het traditionele soort kleine partijen en die welke hierboven uitgaan als de PSP en de Boerenpartij, t.o.v. welke het oude argument der grote partijen dat het stemmen op een kleine partij zou betekenen het weggooien van stemmen, aan kracht inboet.

Prof. dr. G. Kuyper en P. D. Duiker onderwerpen *Het Volkshuisvestingsbeleid in Nederland sinds de oorlog* aan een politicologische onderzoek. Hierbij blijken – wat niemand zal verwonderen – partijvoorkeuren een rol te spelen en voorts valt op hoezeer wordt vastgehouden aan dezelfde middelen bij het geleidelijk verschuiven der doeleinden en niet beoogde effecten verkregen worden als gevolg van veranderende opvattingen en appreciaties.

De internationale politiek komt ter sprake in een artikel van Constance E. van de Maesen en G. H. Scholten in hun artikel *De functionele benadering van G. A. Almond bij het vergelijken van politieke stelsels*. De schrijvers gaan uit van de gedachte dat het vergelijken van politieke stelsels zonder dit in een theoretisch kader te beschouwen niet verder komt dan een naast elkaar stellen van beschreven stelsels. Zij gaan nu na of een dergelijk kader dat door G. A. Almond in zijn *The Politics of developing Areas* heeft opgesteld, vruchtbaar werkt.

Dr. P. R. Baehr behandelt *De Verenigde Staten en problemen van nationale zelfbeschikking*. Hij gaat in dit verband in het bijzonder na welke houding de V.S. in dit opzicht in de Verenigde Naties hebben ingenomen. Deze houding blijkt t.o.v. de (vroegere) koloniën nogal tegenstrijdig te zijn en verandert naar tijd en omstandigheden,

maar een dominant is wel dat defensie-overwegingen van korte duur veelal de doorslag geven.

Het theoretisch gedeelte van deze jaargang gaat vooraf aan de meer descriptieve verhandelingen en onderzoekingen. Het nummer opent met een beschouwing van dr. L. van der Land over *Politieke vrijheid*. De schrijver ziet het begrip politieke vrijheid, evenals het begrip vrijheid in het algemeen, als een betrekkelijk begrip. Het heeft altijd betrekking op belemmeringen die door medemensen in de weg worden gelegd. Politieke vrijheid is een 'burgerlijke' vrijheid, d.w.z. de vrijheid van de burger ten aanzien van de staat (overheid). Het begrip vrijheid moet voorts alleen in de externe sfeer van de mens begrepen worden en dus losgemaakt van de wilsvrijheid die hier buiten beschouwing blijft. Ook moet het begrip 'waardevrij' worden gemaakt, voorzover dit mogelijk is, ook al wordt het als een grote waarde beschouwd. Het moet kunnen functioneren, men moet ermee kunnen werken. Voorzover het politieke systemen betreft, kan alleen een maatstaf gevonden worden in de gelijkmatigheid van de verdeling der politieke vrijheid in de systemen en dan bestaat er een nauw verband tussen politieke vrijheid en politieke gelijkheid. Politieke vrijheid moet ook van elk absolutisme ontdaan worden, omdat het steeds betrokken moet worden op de werkelijkheid van het menselijk bestaan.

Dr. A. Hoogerwerf bespreekt het verschijnsel van *Depolitisering en ontideologisering*. Hij meent dat het onderzoek naar de depolitisering nog moet beginnen, omdat er nog zo weinig betrouwbare gegevens voorhanden zijn. Depolitisering en ontideologisering moeten wel van elkaar onderscheiden worden. Depolitisering kan ontstaan als er geen nieuwe doeleinden voor de staat worden gezien of geen nieuwe middelen om de doeleinden te bereiken, als het algemene doel te veel verbijzonderd wordt, het keuzelement in het politieke proces vermindert. Van ontideologisering is sprake, als een ideologie zijn interne samenhang verliest of de groepering die de ideologie aanvaardde, desintegreert. De schrijver zoekt naar verklaringen voor dit verminderen van politiek leven en het functieverlies van ideologieën en hij vindt de factoren zowel in de politiek, als in de sociale structuren en de cultuur. Hij besluit: 'Mis-

schien waart er toch een spook door Europa, een spook met de dubbele naam van ontideologisering en depolitisering'.

H. A. Brasz vraagt: *Tweeërlei bestuurlijk onderzoek?* En hij antwoordt: Ja, er is een duidelijk onderscheid tussen de theoretische universitaire research en de onderzoeken verricht in een praktische proces van beleidsvorming in het bestuur. Hij wil meer politicologische opleidingen in de faculteiten der sociale wetenschappen, meer bestuursdeskundig gespecialiseerde politicologische professoren, maar ook een interuniversitair instituut als bestuursstudiecentrum met belangrijke deelneming van de overheid. Niets minder blijkbaar.

A. de Swaan bespreekt een kritiek van Stanley Hoffmann in zijn *Contemporary Theory in International Relations* op het boek van Morton A. Kaplan, *System and Process in International Politics* in een artikel: *Hoffmann's Anti-Kaplan*.

De jaargang heeft voorts nog een bibliografie, samengesteld door G. H. van Es, van 303 nummers met een auteursregister. Summaries der artikelen voltooien het deel. Het verbaast mij dat onder de vermelde publicaties, waaronder er ook zijn van enkele pagina's, die sinds de tweede wereldoorlog zijn verschenen, geen enkele is vermeld van de politicoloog dr. J. Suys, die notabene aan de Universiteit van Amsterdam heeft gedoceerd. Ik neem aan dat het feit dat zijn benoeming als hoogleraar in de wetenschap der politiek door de toenmalige minister van Onderwijs, Gielen, niet is bekrachtigd, geen reden kan zijn geweest hem uit de bibliografie te weren. Zijn *De Nieuwe Politiek. Over politieke beginselen in deze tijd*, Amsterdam, H. Meulenhoff, 1964, het daarop gevolgde: *De rechten van de mens*, Amsterdam, 1947 en *Politiek en Vrede. Rekenschap van een antithese*, Arnhem, Van Loghum Slaterus, 1955, behoren natuurlijk thuis in deze bibliografie. Maar ja, het is ook al weer tien jaar geleden dat hij overleden is.

O. N.

INHOUD

<i>Th. van Tijn: Twee crises in de Nederlandse politiek (1958 en 1966)</i>	705
--	-----

★

Kritiek en Verweer

<i>Prof. dr. F. L. R. Sassen: Een ongedoopte ziel</i>	716
<i>Johanna Fortuin: Repliek</i>	716
<i>H. Th. Kok: Te onduidelijk</i>	718
<i>Johanna Fortuin: Repliek</i>	719
<i>J. E. Kool-Smit: Met u, over u en zonder u</i>	720
<i>W. van der Marck O.P.: Over christelijk ethisch imperialisme en abortus provocatus</i>	722
<i>F. E. Frenkel: 'Levensvragen'</i>	728

★

<i>Gerard J. M. van het Reve: Romantiek der rode revolutie, V</i>	
— <i>Wijnkoop kon niet fietsen!</i> —	740
<i>A. Bolckmans: Geëngageerde literatuur</i>	753
<i>Ex Libris: Acta politica</i>	765

MEDEWERKERS AAN DIT NUMMER

Mr. F. E. Frenkel, geboren in 1923, studeerde rechten en verdiepte zich daarna in de sociale wetenschappen. Publiceerde o.a. *Social History of Sex-crime* in *Journal of the History of Ideas* (Vol. XXV, no. 3, 1964) en werkte meer aan *De Gids*, *Randstad*, *Symbiose* en *De Nieuwe Stem*. Redakteur van de bij Polak en Van Gennep verschenen bundel *Provo — Kanttekeningen bij een deelvorschijnsel* (Amsterdam 1966).

Bij onze uitgeverij is zo juist verschenen:

Henriëtte Mooy:

GISTEREN LEEFT

De bekende publiciste Henriëtte Mooy heeft, op even aantrekkelijke als scherpzinnige wijze, in dit boek haar persoonlijke herinneringen gepubliceerd aan tal van figuren die, in het Nederlandse kunstleven in het algemeen en voor het merendeel in de literatuur in het bijzonder, een vooraanstaande rol hebben gespeeld.

Deze 'schetsen, brieven, krabbels, aantekeningen' (zoals de ondertitel luidt) zijn namelijk achtereenvolgens gewijd aan Lodewijk van Deyssel, Alphons Diepenbroek, dr. P. C. Boutens, dr. A. H. de Hartog, Hein Boeken, Frans Erens, dr. G. Kalff jr., Dirk Schäfer, Isaac Israëls, prof. dr. B. Faddegon.

Henriëtte Mooy's boek, dat met soms zeldzame foto's en facsimilés is verlucht, vormt door het persoonlijk karakter ervan en door de grote eruditie die eruit spreekt een welkome bijdrage tot de kennis van het cultureel-artistiek klimaat in de eerste decennia van deze eeuw.

'Gisteren leeft' verschijnt als paperback, met een levendig omslag in twee kleuren. De omvang is 112 pagina's en de prijs f 4,90.

Te bestellen bij de boekhandel of bij

DRUKKERIJ EN UITGEVERIJ LAVERMAN N.V.,
DRACHTEN